

NIJAZI RAMADANI

IMAZHI I NGRIRË

ROMAN

**RRJEDHA
GJILAN 2012**

**SHB “RRJEDHA”
GJILAN**

Biblioteka: BENI

**Redaktor:
BISER MEHMETI**

**Recensent:
NEXHAT REXHA**

BALLINA:

**BOTUES
SHB “RRJEDHA”, GJILAN
e-mail: rrjedha_nr@yahoo.com
++377 (0)44 125733
Tel.Fax: 028323809**

*(Dramë "Hija e gjallë" është shkruar sipas motiveve të
këtij romani të autorit)*

*Arbëri dhe etërit e tij do të prehen të qetë vetëm atëherë
kur dheu, për të cilin ranë, do të jetë i lirë.*

1.

Në vorbullën e sapongritur në qiell moti në Malazezë, pahitej hëpërhë sikur laraskë apo korbi zi. Korbi i zi me krra-krra vringëllonte si teh shpate mbi Muranë e nëpër kataraktet e Bjeshkës së Gorenit. Aty ishte sjellë e pështjellë një kob i zi nëpër tokë e më pastaj ishte shpërndarë në qiell. Gjithandej flakërimë dhe murmurimë. Atje tek Qoftëlargu që nuk i dihej fija as hija, kishte nisur të rrokullisej lëmsh i mbështjellë me fosile të muranës dhe assesi nuk i dihet ku mund të përfundonte me tërë ato spirale rrathë-rrathë e të dredhur pas atij rrebeshi që po kërcënonte mes rrymimeve të shtrëngatës që vrante e kthjellte mbi atë nën-qiell. Ndonëse prej andej miklonin si haber pikat e shiut dhe kokrrat e breshrit, godasin si qukapiku mbi drunj. Ato, duke u përplasur, godasin pjerrët në xhamat e parmakëve të shtëpive të dritarës mbi Lumnajë.

- Hata, hata e madhe! - janë përbiruar zëra të përumbura në mishmashin e Ballkanit.

Në shtatë kat mbi dhe, shtatë kat nën te po e ndienin gjëminin! Gojëkëqij si kukuvajkë e kasnec, plëngprishës, ndjellakeqes... dalldisnin e murmurisnin e sa përhiheshin e tureshin, tmerroheshin e tmerronin për të mos thënë edhe pëshurreshin përpjetë nga tmerri i pavërejtur fare, sepse edhe vetë atyre po u binte fytyrës pa kurrfarë perde! Mirëpo, edhe përfllisnin pa ia ndarë për gjithë çfarë ndodhte për atë marrinë e qitur, për një bedat të ri në katund të vjetër.

Hëpërhë aty çohet peshë një mendje e rrakatur, sa për t'ua prishur rehatinë dhe pa i vënë re përplasjeve prapa perdeve të përdredhura nga stuhia e shiut dhe breshërit, kokërriz që ishte shkrehur me të goditur pikat pa rrufepritës e që përcjellja i vinte pas me vetëtimë e murmurimë. Ndonëse, siç ishte pritur, si puhizë e lehtë, pas gjithë asaj vape me diellin që përcëllonte mbi kokë piqte sikur t'i vihej saçi mbi kokë, në këtë zallamahi nuk e kishte mbajtur askush

në mend të kishte rënë kokrra sa grushti, pa i bërë derman, ndonjëherë apo hiç, të lumit Zot, i cili i kishte falë, ndonëse, përmendeshin si shenja të para të kiametit. Mirëpo, kjo hata e madhe në rrethinën e Rrezartës nuk do mbetet me kaq, ku si për kob, atë ditë të shtunë tregu, kishin rënë në qytezë të gjithë burrat e Qahisë. Shtëpitë u kishin mbetur në fëmijë, pleq dhe gra. Mbi divan, fërfëllimë, sa ora i qitën ato pak enë që kishin në magje: fund, hollojë dhe i rrakatën duke rropatur ato sende që kishin nëpër duar, sikur i rrotullonin sitat e sofrat ... Dhe, më pas si për inat dhe fare anash tyre, i përshkonin pikat e shiut të përziera me breshër me sa fuqi që i kishte sjellë era, shembeshin mbi gjelbërimin e njomë të asaj vere në Muranë dhe goditnin çfarëdo që ndeshej me to sikur të ishin topa bore të kristalta. Oshëtima të tyre i bënë mendjet të kriseshin, t'i mbyllnin sytë e veshët e ndonjë të vetmuari që kishte mbetur për t'u strehuar në ndonjë strehë teneqeje të avllisë. Ata që ua kishin frikën rrufesë goditëse kishin ngelur në pikë të rogës, të mbërthyer nën mëshirën e Zotit. Mbi ta binin kokrrat e breshërit që tingëllonin si në ndonjë shalqi të papjekur. Kokores pa ndërprerë bie breshëri sixhim, duke i kërcyer e rrotulluar kokrrat nën frymën e nxehtë të dheut që ngjiteshin njëra mbi tjetrën, sikur të ishin kristale prej stalagmiteve të bëra shtatë kat nën dhe. Në fërkimet e tyre mes currilit të shiut, si gati topthat e kokrrimta të borës, si për magji e habi, lidhen dy koka të ngjitura binjake në kokat e mëdha. Më pas falltaret e shehut po pëshpëritnin pa ia ndarë, ndërsa plakati kukurisin sikur pulat e Dudisë, por edhe gratë e shastisura, të cilat kishin hedhur nga një maramë në kokë, duke i folur njëra-tjetrës për lidhje me bëmat e ndonjë grua të përdalë, për ndonjë kopil...
- Ko-ku...ko-ku!... mëkat, mëkat një e përdalë të na e bëjë këtë kiamet!-i shushuritnin njëra tjetrës si për bela.

- Një e marrë e paska hedhur kopilin e vdekur përmbi dhe! - i thoshin njëra-tjetrës vesh më vesh, për të mos i hetuar kush, duke iu përgjëruar hyjnores së shenjtë për t'ua falur mëkatet. Dhe, derisa ta mbulojë shiu e breshëri me gurë e dhe, atë rezilin e tyre, nuk do të prajë shiu as breshëri! - i dëftonte tjetra si nëpër dhëmbë.

- E marroftë Zoti, e marroftë !... Si ka mundur ta bëjë këtë marrëzisë! - ia kthente tjetra shoqes duke belbëzuar.

- Mëkat, mëkat një e përdalë të na e bëjë këtë kiamet në Muranë! - i thoshte nëna Hide që kishte qëlluar të jetë afër Dudisë.

Mirëpo, edhe pas shtrëngatës në Muranë, njerëzit kanë shtuar masat e rrepta që mos të dëmtohet gjithë ai bereqet, që atë verë ishte bërë deti si për kob.

- O Zot, ruana nga të ligat!- ia tha nënë Hidja, kunatës së vetë, Dudisë.

- Hiqmani atë zallamahi që ka mbetur mbi kokat e goditura në Muranë! - u thoshte Bylykbashi sejmenëve, duke i shtuar radhët e tyre që të mos ketë rast përdhunimi, sepse jeta jashtë kurorës sjell kopilë.

2.

Fat ishte që atë vit nuk i vizitoi fare spahiu dhe xhandarmëria për t'ia marrë fshatarëve një të dhjetat e të korrave. Iu bë derman falja e gjithë kësaj nahie për verën e sivjetme. Zotit i qofshim falë. Sepse në vjeshtën e kaluar një fukaraje i kishte pasur ardhur shpirti te hunda, derisa ia kishin dhënë Spahiut oka të dhjetat, apo hakun, siç i thonë ata.

- Hata e zie pas sa vjetësh të djegura në guri të oxhakut!

Sa herë kalonte ai spahiu pranë tokës që kishte marrë me qesim, pëshpëriste jo me zë të lartë, po veç sa për të dëgjuar fjalën e tij që shkoj në “vesh të Zotit!”

- Në të marrtë Koka, mos të mbiftë kokrra apo të lëshoftë toka, nëse nuk të merr oka, mos të mbajt toka! ...

Derisa hidhej fara përkarshi te Mulliri i Kokës në të dalë të asaj Kazaje.

- Jo oka... por Stambolli, he domuz! - ia ktheu spahiu duke i rënë sixhim kalit që të shkonte më shpejt prej andej. Edhe ai e kishte kuptuar se reformat e xhonturqve ua kishin rënduar qesen këtij fukaraje. Tokat e bukës ua kishte shitur për bukë zengjinëve ose i kishte lënë “rabush” duke mos mundur për ta kthyer kurrë më.

- Hajt se Zoti ndoshta i bën derman këto halle të miletit?!

- Aferim ju qoftë, ne mbetëm me gishta në gojë! - i tha duke ia përplasur një palë hobe spahiut derisa ngiste kalin.

- Mos po pret se të bie nga qielli, o Razi?

- Merre martinën e ngjitu maleve te Karadakut, me ata në male në ta mbajt palla! - i kishte thënë spahiu.

- Po ti, pse je këtu ende, o lum zotëria?! - ia ktheu prapë Asllani.

- I kam dhjetë meshkuj që kanë zënë prita në istikame në gryka të maleve.

- Zeka i pari ia ka vënë qyskinë shinave te Guri i Shpuem, kurse Tali me bajrak... Mirëpo, bëhu edhe ti gati se para shpine e kemi hasmin! Në derë te Kapia e kanë lëshuar karakollin asqeria e mbretit pa e krisë asnjë pushkë...

-Një tabor me vullnetarë kanë dalë në prita, karshi Topalles, për t’iu dalë në ndihmë atyre që po i lëshojnë tokat e veta nga ushtria e tretë serbe...

- Gjithçka që gjenë përpara vret e pret si është zi e ma zi...

- Edhe unë jam nga ato toka të Sanxhakut! - i thotë spahi. - Shtëpia ime para pesë vjetëve ishte te Livadhet e Kl-anit... Ky gardh ka me u prish prapë, madje jo ma larg se verën e sivjetme! - ia sillte era fjalët sikur t'i fliste ai në vesh.

- O zotëri, ti ke kursyer që ta kesh një kulm shtëpie, ku do që të shkosh do t'ia dalësh, por unë që veç shpirtërat e robërve të mi i kam! - murmuronte Razi sikur fliste me vetveten.

- Nuk të duhet më shumë se dy lira për një pushkë që të dalësh maleve! - ia tregonte udhët spahi.

- Po kujt t'ia lë një nënë plakë me gruan e fëmijët, ore i uruar?! I mbushet mendja atij që të dalë në mal komit... po mbreti nuk na bënë derman ma...

- Mbreti e ka zor të mbetet matanë Grykës së Bosforit e lëre ma këndej grykave tona...

- A e di si i la Plavën, Hotin dhe Grudën ... Po edhe nga këtu po ikën andej, - ia bënte me dorë kah juglindja e vendit ku ishin ata dy, derisa kali nuhaste erën e tagjisë që kishte hedhur prej hobeve të leckosura fare.

3.

Kjo periudhë, të thuash, si në thurje e edhe në shthurje, nëpër të cilën po kalonin njerëzit e kazasë, ishte realitet i kazasë. Edhe relievi, edhe natyra e saj, shtrihej në formën e një oaze gllabëruese. Kjo bazë po lëkundej, më pas kishte nisur edhe një gjëmë nga pushteti mbi njeriun e lidhur fort për token e vet. E keqja që polli fatin e zi në kasabanë e spahiut, me gjithë katrahurat e Hadin e të vetmuarit në shkretëtinë, po e pllakoste gjithandej kazanë. Nuk punonin më as saraçët, kasagjinjtë, brisagjinjtë, sama-

rxhinjtë, litarpunuesit, arkapunuesit, qeleshepunuesit, qilimpunuesit, farkëtarët, mbathtarët, pushkatarët, kallangjitë .

Mjerimi i jetës së këtyre maleve e luginave i kishte katandisur me të gjitha ato preokupime dhe përmasat tragjike të tyre, si në periudhën e luftërave Ballkanike, para dhe pas tyre. Aty gjithçka ishte thurrë prej rrëfimesh të fuqishme mbi figurat mitike përmes ngjarjeve të vërteta, karshi katrahurave të ndodhura janë sajuar edhe përmasat e kundërmasat ndaj miqve dhe armiqve të njerëzve të kësaj ane. Mbase jeta këtu lind e vdes për t'u ringjallur me te. Këtu jeton njeri pas vdekjes ose vdes me të gjitha.

Edhe fati i Razi Kokrrës, sikur edhe i të tjerëve, po vihet në peshojë, por varet nga ngjarjet që ndodhin në kasaba. Vrasja e konsullit në Skupë si dhe ngjarje tjera që po ndodhnin në verilindje, tregonin se Perandoria mes dy rrymimeve te veta brenda vetit dhe Murtatit po binte. Fati ra edhe mbi shpinën e Razi Kokrrës . Ai, edhe me “vesika” në duar kishte përjetuar në brazdat e fisit të tërat deri te luftërat e kryqëzatave dhe aty preknin vijat e identitetit të njerëzve e popujve të mallkuar nga historia.

Razi Kokrra kur i duhej dhënë një zgjidhje të vetme, kthehej me sy kah Anadolli. Të shkojë atje, të ik atje, tek bren miza hekur në vendin e të ikurve. Atje bie në grackën e stolisur së bashku me dhjetëra e dhjetëra që të përfundonin në humbëtira. Paja kishte ngelur bisht robi, si asqer i mbretit në fushë të Jemenit. Ngarend për t'u kthyer këndeje detit, por në vendin e tij kishin shkelur asqerë të huaj, me do farë kokardash me drapërinj mbi koka.

Në kujtimet e harruara për të kishin ngelur varur në kornizë edhe një shtresë e zejtarëve, kurse në kokën e tij disa simbole të tjera. Ato zbulojnë ecejake të vuajtjeve dhe ngjitje mbi vetveten, pas flijimit duke mposhtur mortin e sjellë nga morti.

... Paja me Metin, të varrosur ngelin në një copë toke në dheun e huaj, megjithëse Metë Kokrra kishte zënë vend me eshtrat e tij në fushën e Jemenit, me asqerin e huaj në shpinë. Pas gjithë atyre goditjeve shpirtërore të njëpasnjëshme, Razi Kokrrën i shkullur prej toke, po e përcillte si hije mallkimi brez pas brezi. Këtë ia tregonin rrudhat e ballit. Razi Kokrra bart peshën e një kohe për vëllamin e mbetur rob dhe kasollen e tij te Ara e Malit. I gjendur karshi pushtuesve të rinj, koha rëndonte mbi të, e shkuara dhe e tashmja. Më vonë tragjedia bëhej përmes goditjeve të hapura: përmes rrahjeve, burgosjeve, klimës së trishtimit, dyshimeve, frikës... Ky presion bëhej gjithnjë për ta lëshuar vatanin. Ashtu siç kishte ndodhur para një shekulli, kur kishte ikur në Topallë, edhe sot kishte dilemën: të vazhdojë këtu, në tokën e vet, jetën e robit, apo të kërkojë qetësinë atje ku vetëm dielli dhe hëna mund t'i shihnin ndonjëherë.

- Një jetë kemi! - i tha shoqja e tij, Dilja, pas asaj thurjeje e shthurjeje shkallë- shkallë, me rënie e ngritje... Po më shumë e rëndonte barra e gjendjes. Me njerëz të ikur, muhaxhirë prej trekëndëshit lindor shihej përditshmëria në shatërvan, në berberhane, në Teqe, në hane, bujtina dhe hamame.

Razi Kokrra, një kaçak mali, i kujtonte pesë fëmijët e tij në kasollen e ruajtur me kapsollë në braz e martinë në krah brez pas brezi. Pas tij, Nëna Dilja, i ruante ata si pesë kaçakë mali. Kur kthehej nga mali, dikur vonë pas mesnate, vetëm Azgani e priste i zgjuar. Kur hynte në oborr ai i thoshte “Eja, kaçaku i babës, Azgan!”...

Plaku Ramë, si Razi, po ballafaqohej në Kokë e tokë. Tashmë i kishte rënduar një pjesë e historisë dhe e kujtesës për të gjallë. Atij nuk i mbeti tjetër derë pos të dalë kaçak mali për t'u bërë fli.

Paria që po e humbte dalje-hyrjen në Grykë të Bosforit kërkonte shtigjet të reja në kreshtat e shqipes së copëzuar, mbi të cilët ndeshen stuhitë. Thërriste për t'iu kundërvënë nënshtrimit ndaj së keqes që u kishte rënë në kokë dhe në lugë. E gjitha ndjehej nën lëkurë, përkeqësimi i jashtëm, por edhe shpirtëror, sado pak për brenda ndjenin forcën e arsyes. Pastaj kryekëput i vihen lidhjet në ndjenjat fisnike, aftësia dhe guximi, e ndër ta ka pasur edhe sosh që u ishte përvjedhur në heshtje djallëzia, që u kishte mbetur si testament i përhershëm.

4.

Shumë kohë përpara se të ndodhte kaçerri i fundit në mes tradita e besës, fjalës së dhënë në Bjeshkën e Madhe, ishte lidhur fort për besim në malësinë e Kokrra malit. Aty thonë se i pari që u bë me një fe tjetër ishte marrë si humbje gjaku dhe fisi e nderi. Ishte një Hasni, ndër katër vëllazëritë të fisit Sopa, nga ata sa numërohen ndër krerët e fisit që donte të krijonte karrierë në hierarkinë e osmanlinjeve. Mirëpo, feja ua kishte prerë lakun dhe vendosi të ndërronte atë pa pyetur krerët e fisit që lidheshin si mishi e thoi. Kjo po vinte si një shteg i ri kah po shkonte Hasni. Edhe atë, qysh në kohën kur po e bënte një shekull gati pas betimit që kishin bërë para të madhit Skënderbeu, për të mbajtur të krishterë dhe për ta luftuar turkun në rrethin e Arbërisë veriore. Ishte i katërti i vëllezërve të fisit që Hasni i kishte hatëruar shumë. Koka i hidhëruar si një nga ata më zemërakët, thonë se tradita e paska kthyer në njeri që preu besën e Lekës dhe se do ta vriste Hasnin nëse bëhej “turk”. Fillimisht, ai nuk e mori më aq mend se do të shkonte në ndonjë udhë të pashtegdalje, tekefundit do të lësh-

onte vendin për t'u arratisur diku tjetër, larg vatrës së tyre të lindjes denbabaden. Pas një kohë, kur u bisedua me kre-rët e familjes së Hasnit, ai vet po e marrka vesh betimin e vëllait të madh, Kokë Lekës. Edhe njerëzit tjerë ia bënë me dije se Koka të vret “ditë me drekë”, sepse “ke thye besën e fisit dhe ke ndërruar fenë, je bërë turk” që sipas hesapeve të fisit, ende pa i mbushur njëqind vjet, qysh se u thonë nga turqit, kur lanë eshtrat dhe gjithë pasurinë e tyre me ushtrinë e Gjergj Kastriotit...

Malësia ende po i këndonte Bjeshkës së Madhe me aq zë që kishte:

*"Dy trima dy atdhetar, që i kishte Arbëria mbarë
Njëri ishte Gjergj Kastrioti e tjetri Gjergj Koka"*

Kokërr Leka e dini vetë sa dinte dhe sesa ishte zemëruar dhe fort i rreptë në këto hesape, sepse se duronte kush atë në fise si “kokë turku!”. Këtë e hetoi edhe vëllai tij, Hasni, dhe pa një pa dy, ai vendosi që të largohet para se ta dëbo-nin ose ta vriste Koka. Shpëtimin e kërkonte jo në rikthim-in e besimit në atë që ishte, por në atë që po e bënte njeri nga sadrazemet e Perandorisë së turkut. Të gjitha shtigjet që kishte rrahur e çonin për në Arbëri të vogël. Belaja e madhe kishte krisur qysh se ishte bërë me fe turku që sipas zakonisht ajo konsiderohej si zhbërje në identitet etnik dhe fetar. Natë e ditë ia humbi mendjen Hasnit hidhërimi që e pati përfshirë kalimi në islam vëllai i tij, Kokën që i printe parisë ndër katër oxhaqet e fisit. Prej asaj dite kishte zënë ta ndiqte hija e kokës hap pas hapi, prej se ra në fe të turkut. Edhe pse nuk kishte pranuar ta ndërronte as emrin, bindja e tij ishte se identiteti i tij ishte emri e jo besimi. Koka po ikte e bashkë me te edhe fjalët ishin të nxehura aq sa të kriste pushka ndër vëllazërit e fisit. Një nga ato net të llahtarshme që po e përcillnin Hasnin me gjithë vëllazërit e tij, të kthyer me din e iman në islam po e çoni pa shtegd-

alje për të marrë udhën e kurbetit. Mirëpo, para se të nisej ai me të vetët, kishte marrë vesh edhe vëllai i katërt, Koka me vëllazëritë e krishterë që i printe pleqësisë së katër kre-rëve të fisit. Sapo kuptoi i vihet prapa me të vetët që qën-droni besnik në besimin e të parëve të krishterë. Kalon në-për shpate dhe kodra për ta vënë pritën në ditën që po e kërkonte në natën e fundit, duke trupuar Drinin e Bardhë mbi Urën e Vezirit. Koka shtiu mbi te, e vrau vëllain Has-nin, i cili mbet i vdekur. Të tjerët, pasi e varrosën, morën dhenë në sy. Disa një ditë prej ditësh mblodhën pleqësinë nga katër krerët e fisit dhe Kokën si kryeplak e priti me të keq këtë vrasje, sepse nëse nuk ka bërë mirë Hasni që bie në kundërshtim me traditën e fisit e bindjes, nuk kishte të drejtë askush t'ia merrë të drejtën e jetës së tij! Askush nuk mund ta ndalonte që vullnetarisht ta lëshonte vendin për të jetuar në anën tjetër të Bjeshkës së Madhe.

Pas kësaj, disa i thanë njëri-tjetërit:

- Si të vritet vëllai pse e ndërron fenë në ditën e sotshme kur ne jemi bërë pikëepesë! Këtë po e bëjmë për hesap të tjerëve e jo për të mirën tonë dhe të fisit...

- Hasni mirë ka bërë që ka marrë udhë larg këtij vendi! Le të shkon ku brenë miza hekur, veç mos të na fus në udhën e tij, të dal fare...

Mbas pak ditëve takohen krerët e fisit.

Në Kuvend u mblodhen pa qenë asnjë kundër, Kokën e shpallën fajtor për vrasjen e vëllait Hasnit.

- Nuk vritet vëllai pse e ndërron fenë! - thanë burrat e Kabashit.

Kuvendi pa kurrfarë të keqe e vendosi t'i bëjë leqe duke ia hequr vendin pijetar të fisit të Kokës e t'ia jepte Qafës, vëllait të dytë sipas hierarkisë. Koka e humbi një vëlla dhe vetë mbeti në dorën e pleqnarëve të tjerë. Megjithatë, nuk e lanë keq shumë. Ai mbeti me atë që u la vendi i plakut,

që do të thoshte sipas Kanunit, kreun Vezirit, ndër katër pleqtë e fisit sa ishin në pleqësi. Një nga ata që përfitoi nga rënia e Kokës në këtë hierarki fisnore ishte vetë Qafë Leka me vëllazërinë e tij. Ai, sa çel e mbyll sytë, u bë me i forti në fis, duke siguruar për t'i prirë fisit me tre pleq të tjerë dhe bajraktarin, madje duke i përfshirë Lushën dhe Hasnin që i përfaqësonte vetë ai. Hasni u bë bashkë me shumë të tjerë nga feja e turkut, siç i thoshin ata që kishin mbetur gjithandej Bjeshkës së Madhe. Por, edhe vëllai i Qafë Lekës, duke përfshirë edhe gjithandej etnia e Qefalijtë, duke u bërë i pari i Furrikut, më pas doli edhe Llu-ka e në vazhdim të gjithë asaj odisejade që fare pa i bërë lak u bënë me besim të ri. Së paku nga brazdat dhe të afërmit e Llukave që po ecin prej se mbahen mend deri me tashti në tjetra brezni që kanë kaluar, i rrëfëhet plaku një natë vonë sa ishin mbledhur për të plequar në odën e Kokave. Metë i Ukë Malit, brezi i katër me një që kur kishte lindur plaku Peza , i cili iu tregonte të vetëve:

- Një herë i kishte pas ra që njëri prej tyre, Llu-ka, prapë të thirrët si vojvodë në kazën e rrethit të Viziri (sanxhak-beu), dhe pa e pyetur fare një nga sejmenët, po e provokonte, duke ua futur kësulën në kokë. Atë ditë sapo zgjati dorën rojtari i Bimbashit, Llu-ka mendoi se i ka dalë hesapi tjetër kund si trik që po i bëhej për ta provuar atë, dhe pasi e pyeti atë sesi ta thonë emrin, mirëpo ai edhe me të parën iu përgjigj me dinjitet dhe krenari, si malësorët ma: “Llu-kë!”, eh, ia priti shkurt. “Llukë qofsh!” i ktheu bimbashi. Kjo ndodhi që përcillet si një e dhënë gojore nëpër oda, ndonëse përflitet që kjo të ketë qenë si e vërtetë e ndodhur në mesin e një gjysmë shekulli, pas vrasjes së Hasnit, duke na afruar me kohën, kur u krye vizita e Frang Bardhit në Malësi të Madhe. Prej kësaj kohe, siç tregonte plaku i fisit, kalimi me bindje fetar nga të krishterë në besimit myslim-

an nisi në shek. XVI në Bjeshkën e Madhe dhe ka qenë shumë më shpejt kalimi në fenë myslimane, duke përfshirë edhe Lushat e Laçajt që janë kushërinj të parë me Preçajt. Pastaj edhe Preçajt janë të lidhur me Lushajt, që kanë qenë në shërbim të Qytezës dhe shumë të përkrahur nga pushteti me të afruarit prej Dizdarit. Aty ku kanë ngelur edhe sot, ku jetojnë mbi dhjetë gjenerata, duke shkuar me Isë Laci deri me gjysmën e shekullit XVI. Sipas “kabilës” së tij, atëherë me Lacin dalin me hesap të pleqve të jenë në fenë islame që prej mesit të shek. XVII që kur kaluan edhe nga Kokat që pati shumë familje që u kthyen në islam. Kokat janë vëllazërit që kanë hyrë më pak në këto ndërrime besimi nga të krishterët e tjerë sa krijuan përshtypjen e gabuar të huajt, sa që edhe si fis u bë i tëri pikëepesë.

5.

... Rikthimi në shpellat e Majëmalit në Kepin e shqipës u ishte bërë gati si magji, aty ku luhej vallja e shpatave dhe përsosja e artit luftarak përmes lojës të përcjellura si rendom me lahutë, çifteli, zurna e tupana .

Pikërisht aty ku ishte nisur rrjedha, te kataraktet e lumit Llapushë, prapa shpinës, kishin shtëpinë që e kishin lënë prej kohësh.

Pas asaj kohe që kishin ikur ata pak banorë, vetëm minjtë kishin mbetur për tu dalldisur pas ndonjë hedhurine të mbetur andej-këndeje. Edhe të lehurat e qenit kishin pushuar, sepse edhe ata ishin ngjitur pas bishtit të qerreve të tyre drejt Stambollit me kolonën e fundit që kishte ngelur prapa. Ata ecnin me kokën e kthyer kah çatia e kasolles së Qahisë në kodër. Kapsollen që ia kishte lënë nënës Dilja e

mbante në përparëse, të mbështjellur bashkë me një bukë mbas dore të sapo nxjerrë prej çerepi. Edhe njëherë ia kishte lëshuar sytë asaj vatre të ndezur, prej udhës së hapët te Guri i Shpuam, aty te këmba e kalit, ku para disa viteve e kishte dëgjuar gjëmimin dhe oshëtimën e pushkëve të burrit të saj, i cili pasi kishte dalë në mal, ishte nxënë keq me një çaush turqie.

Megjithëse nuk kaluan shumë dhe në vendin e tyre kishte dalë xhandarmëria e Bullgarit të Parë. Ai ua kishte kthyer pushkën edhe atyre si të parëve. Bullgarët i çuan fjalë që t'u bie në dorë ose do t'ia marrin gruan dhe pesë fëmijët syrgjyn në Sofje.

Një ditë në mbrëmje u kthye nga mali dhe i tha vëllait të tij:

- Më mirë po bëhem kurban për hatër të robëve të mi...

Bullgarët e lidhen me pranga dhe pas një kohe e kthyen të larë në gjak.

Azgani aty për gjashtë javë rresht sa i rrinte te koka përjetoi një rikarnim të shpirtit të babait të vetë, deri sa shihte se ai u bë kurban për qenë të lire fëmijët dhe gruaja e tij, Dilja. Babai i Azganit pas tri javësh i vdiq prej plagëve të marra, kurse shoku i tij, Galiti, kishte vdekur nga lia në Sofje. Edhe gruaja e Qazit e marrë peng sepse nuk ishte kaçakut tjetër, kusheririt Qazit pas tri javësh vdiq duke u endur nga xhandarmëria bullgare nëpër malet e Bjeshkës madhe.

Nënë Dilja ishte detyruar të largohet prej frikës. Gjatë rrugës kishte vuajtur shumë duke mbajtur dy fëmijët e saj një në krah dhe një në shpinë, me një bukë dhe kapsollën e plakut në prehër të mbështjellur me përparësen e leshtë që e kishte thurrë me kërrabëza dhe të bërë në vek me shtiza.

Azgani i vetëm, me një trastë në krah, duke përgjuar terrenin, po ecte përpara në këmbë. Herë pas here kthehej

prapa dhe shikonte të tjerët. Kur arritën te Shkalla e Burisë, në atë kryqëzim të rrugëve, nënë Dilën e lëshuan këmbë e duar. Ajo për t'i shpëtuar katër të tjerët vendosi ta lente në skaj të udhës Çilin, djalin e vogël. Hidja që po vinte përtej shpatit me fëmijët e saj më të mëdhenj, duke i tërhequr zvarrë me mundim të madh, kur dëgjoi vajin e fëmijës kuptoi që nënë Dilja e kishte lënë fëmijën në rrugë. Ai nuk dinte të frikësohej, kurse më të mëdhenjtë mund edhe të ograissen prej tmerrit dhe gjëmimeve të topave përtej kodrave të Blinajës mbi Muranë.

Në Kacule, Isë Uka më pas, befas ishin kapur prej Armatës së Tretë serbe. Ishin vranë dhjetëra veta afër shtëpive të tyre. Për të tretën herë kullat ishin djegur prej se edhe ky vend ishte trazuar nga luftërat ballkanike. I vranë dhe ikën, duke lënë plagë, varre, shtëpi të djegura, gjymtyrë të shkapërderdhura... Ikën për ta lënë duhmën e temjanit të kryqëzuar me dhunë te Sali. Nuk kishin kaluar dyqind vjet që kur kishin ra këndeja kryq e tërthor. Më vonë, për të ruajtur privilegjet e veta, bujarisë, të cilët ishin plot lakmi për pushtet e pasuri, iu dhanë poste më të larta, si kmet të katundit, të kazasë etj... Sapo kaloi epoka e ndikimit të atij zamani në periudhën e ringjalljes, iku guna, e mbeti opinga maleve. Guna u detyrua që ta pranojë fenë nën dhunën e haraçeve të paligjshme, por edhe duke e pakësuar me krerët, te malet e Bindit.

Në kalimin e tyre më parë i kishte ra hise dikujt që t'i heshtin bindjen e tyre fetare, por kishin ra në "rabush" edhe me lidhjen e natyrës politike e etnike, ngase po pajtoheshin me natyrën e tyre. Qëndronin karshi përruljes, martirizimit, shërbesave dhe përbuzjes ose t'i bënin plaçkat gati për ikje me "kvasika" në duar për në Anadoll.

- Razi, ma mirë ikim në male sa është uji i turbullt, ngase ne jemi dheu i kësaj toke!- i kishte thënë i sapokth-

yeri nga nizam i mbretit, për dymbëdhjetë vjet shërbim në Kajmekamin e Rumelisë.

Dritat e syve dëftonin me shpirtërat e rikthyer prapë në tokën e braktisur pas disa ditëve që kishin pushuar luftimet në atë dhe, rrëzë Majëmalit. Mirëpo, nuk shkoj gjatë dhe nisi të punohet nëpër ato ara e livadhe, të mbetura atë vit djerrina, vetëm kullosave me therra dhe gjemba nuk ua kishin vënë zjarrin.

Në hijen e atyre pak lisave të lashtë, bagëtia e mbetur mrizonin, por shumë sish kishin humbur pa asnjë shenjë dalluese. Vetëm varret peshonin si guri rëndë, që kurrë nuk lëvizin andej prej vendit të vet. Aty për të ndenjor mes tokës së zhuritur, nuk ishte lehtë, ndonëse si hijet pas gjemave të tyre, u rënkonin plagët e hapura që u kullonin ende gjak. Ishte vështirë ta lësh vendin. Nga larg dëgjoeshin dënesje, mallkime, pallje, krismë tupani, etj. Duke ecur të kujtohen ditët e ngjizura për atë copë toke, dasmën e Zyre Talit si dhe këngën e vajin e çikave. Dëgjon motrën e Arit, Artën, që po e vajtonte në guri të oxhakut vëllain, i cili ua kishte lënë shkret hisen e tij, dhe ishte fikur vatra e tyre. Kujton Talin, i cili mbante bajrakun te Guri i Shpuam në Kaçanik në luftë kundër Dërguat Pashës.

6.

-Si e hanë dy kokallave zifafetin u bamë gati për pashain te Fusharët,- po i rrëfenin njëri-tjetrit, duke u kthyer udhës së pazarit. - Një ditë vere kishin pas ra këtë pari dy kokallave për në fshatrat fushore. Udhës ishin renditur për t'ia çuar zifafetin me tekml prej pasulit e deri në tatli. Iu ra udha dhe i pyesin se për ku e kah po e çonin këto tepsia e tava. Njëri prej tyre iu thotë ta lëshojnë udhën se për drekë ia kishin bërë gati një pashai të ardhur prej Shkupi.

-Eh, mirë besa, ia kthyen me të parat fjalë te dy kokalla-ve ... Hazër dhe Meseli.

-Pse? - pyetën ata. - Sepse menduam se e keni bërë gati për argatët që punojnë fushën! Çaushi për çdo ditë ha gjëra të këtilla ...Më mirë po e hamë na dy! -ia kthyen te dy me një zë. Ia morën tepsitë me pula e pite deri me tamel e oriz. U skajuan me një anë dhe hanin pa frikë e pa mërzit-ur fare. Nuk kaloi pak kohë pasi që e kishin fshirë zijafet-in, u kishte pas ardhur një nga ata që t'u thoshte:

- Pashai do t'i falte ata nëse u tregojnë arsyen pse e ki-shin grabitur zijafetin e bërë gati për të. Mirë shumë, mo-rën martinat me veti në krah dhe shkuan të pashai për të folur me të që mos të bënin zullum te ata që e kishin bërë gati zijafetin për te. Kur shkuan te ai, po i vetë: Pse e hën-grët zijafetin, a ju treguan se ishte bërë gati për mua, mos keni pas edhe ndonjë rast tjetër, iu tha atyre dyve.

- Po, po, na treguan dhe nuk kemi pas asnjë cak tjetër pos që e kemi mendua se ishin të uritur për bukë që tri ditë jemi dalë prej shpie dhe nuk kemi hëngër askund. Për ty menduam se ku ti kërcite në derë këtu ka me ta ba një zijafet.

- Falë ju koftë kjo se si burrat e folët ... se Azgani fal, edhe unë po ua fal juve.

- Hallall ju qoftë! Tjetër a dinë, - po e pyesin etnologët plakun.

Fillimisht ata e pyesin nëse kishte për t'ia rrëfyer atyre ndonjë ndodhi tjetër. Mbse e ndjenë vetën keq para atyre burrave t'u tregojë përralla. Iu tha atyre se do t'i mbledh fëmijët e mëhallës që t'u tregojë përrallën në një kënd të odës së tij. Nëse ata do të kishin guxonim ta shkruanin e publikonin në kohën e monizmit. Pasi që mbledh fëmijët përreth tij nis t'u tregon përrallën "Dhelpra dhe Gaforrrja"

më zë të lartë që ta dëgjonin gjithë oda. Edhe studiuesit në divan e dëgjonin.

"Ishin pas kanën njëherë dhelpra dhe gaforrja në miqësi për ta punuar arën në fund të gurit të madh. Dhelpra i tha gaforres së do ta mbante gurin që mos të binte dhe ajo do ta punonte arën. Gaforres nuk i erdhi as tash mirë që nisi me këto kushte punën, por prapëseprapë iu desht të pranonte derisa e mbolli bereqetin, edhe e korri dhe e grumbulloi në një strumbullar për ta ndarë me ortakun e vet, dhelprën. Nis të zihen zënkat mes tyre se si ta ndanin grumbullin e hedhur të grurit, dhe prapë dhelpra i qetë "rabush" që ta caktonin një pikë prej nga të niseshin me vrap për të arritur deri të strumbullari i bereqetit. Dhe, ai që arrin i pari do ta merrte bereqetin. Prapë gaforrja karshi dhelprës do të humbte derisa më në fund i shkrepri në mendje që posa të nisen me gërshtërit e saj t'i ngjitej për bisht dhelprës besëprerë. Dhelpra kur arriti fare afër grumbullit e shkundi bishtin për ta hedhur pa ditur gaforren në majë të grumbullit. Atëherë kthehet mbrapa dhe flet vetë me veti: Athua sa larg ka mbetur gaforrja dhe kur do të arrijë...". Iu përgjigj gaforrja nga maja e grumbullit: "Unë kam mbërri këtu kaherë, por të pres ty". Dhe bereqeti i mbeti gaforres... Nëse don dikush prej jush e shkruan: "Njëri nga ata që ishte pranë i tha troç se këtë nuk mund ta shkruan, sepse prek pushtetin... tregon ndonjë tjetër". Plaku i katundit i tha se nuk dinte tjera farë soji përralle.

Grupi i etnologëve derisa po kthehej prej Kokave, udha i binte të vinte nëpër fshatin tjetër që kalonte mes përmes arave që i punonin lloçarët. Njëri prej tyre kishte pas qenë duke lëruar në arën e tij, ishte pas ndalë nën një dardhë dhe në brazdë mesi i qetësonte një fëmijë qetë të lidhur me zgjedhë dhe parmendë. U ndal dhe i pyeti disa kalimtar :

Çka po bënte ky njeri aty? Ata i treguan se është lidhur në arë me qetë për të punuar arën.

I tregoni Arbërit sesi kur të parët ishin vendosur në këto troje ishte me pyje e kullosa dhe se aty nuk kishte tokë të punueshme për të siguruar bukën sikur që e kishin në livadhet e Klanit për tre shekuj sa mbahej mend që gjallonin në ato troje. Tanët, i thoshte gjyshi nipit, fillimisht kishin nis të merreshin me shtimin e kopeve të dhive dhe sigurimin e mishit përmes gjahut nëpër male me ato dyfeqe, kapsolla dhe martina që i kishin pasur prej dovletit sa ishin spahi në trojet e moçme. Tregtia me kontrabandë e mallrave dhe të bagëtisë nuk u shkonte aq për shtati, për shkak se terreni ishte i vështirë dhe shtigjeve nëpër të cilat duhej të kalonin ditë e natë, prej Pëqinj të e deri në Artanë dhe prej Shkupi në anë tjetër deri në Vrajë, edhe pse nuk kishte udhë as kushte të mira për t'u marrë me këtë punë, por e kalonin sot për nesër. Kishte pak kullosa, kryesisht terreni ishte i mbuluar me pyje jo të kultivuar si duhet. Kështu ata u detyruan të çelin toka të reja, duke i shfrytëzuar drunj të dhe gërxhelat për nxemje, ndërsa toka shndërrohej në tokë të punueshme, e cila jepte rendimente të dobëta në prodhimin e drithërave. Përveç grurit e misrit, fshatarët kultivonin edhe tërshërën, thekrën, groshë, kunguj, patate, etj, ku së voni prodhonin edhe bimë e barnishta të ndryshme për ilaçe e ushqime si pite me petë, që mes petëve mbushej me hithra, rrënjëkuqe, bylmet, sidomos përdorej gjiza, djathi, kumshti, dhalla, çaji i luleve të blinit dhe kamomil. Burrat që pinin duhan me kuti të argjendtë dhe kamish prej drurit të shtogut dhe qelibarit, tymosnin sipas rendit. Ata mbi llinin mjaft sipërfaqe me bari të livadheve dhe kjo u mundësonte punësonin të gjithë anëtarët e familjeve, pavarësisht moshën dhe gjininë. Kositja dhe mbledhja e barit në strumbullarët e sanës ishte deri vonë një punë që u sillte fitime

të mira në shtimin e çifligut për familjet e mëdha që paguanin bedel për t'i dërguar asqer në Anadolli. Sana pas bukës ishte ushqimi që mbante bagëtinë në livadhet e mëhallës së poshtme, Lekeni, rrafshnalta e Pezës, ku punohej me mundim nga rrogëtarët e paguar prej Shën Gjergjit e deri në Shën Mitër, sidomos gjatë kohës së dovetit, deri ka fund shekullit XIX.

7.

Katundi përkarshi Muhaxhirëve, tashmë quhej Rënç i Nahijes. Majës shtriheshin anës Llapushës: Lugjet e Dredhëzave, Dafinave, Fierajës, Lëndina e Vogël. Aty para një shekulli e gjysmë, kur u dëbuan me dhunë nga Topalla “nga i hunit e i konopit”, duke u ndarë terri dhe drita, kishite arritur Çeliku nga Klani i Topalles me anëtarët e tij të familjes, të ngarkuar në kuaj. Çeliku, para zorit, në gushtin e 1881-tës kishte dalë i fundit nga Lagjja e Kokave nga Klani i Topalles. Kjo i kishte ndodhur një ditë pasi i kishin hyrë xhandarët serbë në shtëpinë e zjarrit. Xhandarët kishin hyrë edhe herëve tjera, por ata nuk ishin lëkundur. Kësaj here, ata shajkaçat i kishin varur në hyrje të shtëpisë dhe kishin kërkuar që gratë e familjes Çeliku t’u shërbenin atyre. Kjo i kishte detyruar të largohen nga arat e veta.

Atë pasdite me të rënë hija ishin kthyer nga ara me duaj gruri të ngarkuar në qerret që tërhiqeshin prej kuajve.

Njëra nga nuset e fisit, duke mbledhur grurin e lamës, ia kishte plasur vajit.

- Ç’ke, oj bijë ?- ia priti me ters Çeliku.

- Çka po më duhet jeta me jetua prej ditës së sotme! A po e sheh shajkaçen e xhandarit në derë të shtëpisë?!

Nuk tha asnjë fjalë më shumë. Këto fjalë i mori seriozisht. Këto fjalë e kishin prekur thellë në moralin e familjes.

Pa një, pa dy mblodhi djemtë.

- Ikëm! - dha urdhërin. Morën me veti vetëm ato që mund të ngarkohen në kuaj. Gratë morën boshqet, gjilpërat dhe vekun, kurse djemtë ngarkuan edhe kullën e kovaçit për ta vazhduar zejen e tyre.

Çeliku me një palë hejbe hipur mbi kalë ka arritur pa dalë drita te Kokat, për t'iu bashkuar kushërinjve të tij të parë, dy djemve të vëllait, Ademit, nipit Bylykbashit, të cilët kishin ikur më herët. Në këtë rrugë të gjatë, njëri nga kushërinjtë kishte mbetur te daja i tij në Galanit, shtëpia e të cilit ishte po sa ta kalosh derën e Kapisë.

Ndërsa Ademi ishte larguar gjysmë shekulli më parë, ngaqë e kishte ndier peshën e rëndë të “hunit dhe të konopit!” Atëherë ai kishte paguar tridhjetë lira çifligun e një kumarxhiu në Skupa. Pas kësaj marrëveshje e kishte vendosur familjen menjëherë aty.

Pas ardhjes së vëllezërve të tyre të gjakut nga Lugjet e Klanit, edhe ato ngushticat që i ishin marrë nga pronësia e paguar nga një kumarxhi i ardhur prej shehrit të Shkupit, i cili e kishte pas këtë çifligun e tij, në Bjeshkë të Madhe si dhe me shtimin e numrit të familjes së Ademit (që kishte dy djem) Halili në dhjetë oxhaqe të mëhallës së poshtme, po aq të familjes së Pezës, ata vazhdimisht hapnin toka të reja. Mirëpo gjithnjë burim i jetës në fshat, krahas dritërave, ishte edhe bagëtia. Në mungesë të kullosave, edhe thatësira që mbretëronte, Kokat e kishin problem edhe shtimin e fondit dhe kultivimin e bagëtive, posaçërisht kopëve me dele dhe dhive. Nga kafshët më së shumti mbanin lopë, dele, dhi, dhe dikur së voni i kishin marrë për t'i ruajtur si familjet e forta edhe buallica, kuaj, mushka dhe gomarë për nevojat e tyre që u përgjigjeshin kushteve të udhëtimit nga qendrat e qyteteve nëpër kalimet e lumenjve, brigjeve, kodrave edhe lugjeve të Malësisë së Zezë.

Qëpari u printe në zotërimin e pronave dhe mezhdave që nuk u dihej as fundi, as kryet. Skamja i bënte të pushtojnë pyjet rreth e përqark tyre, të dhënë më tepër në hapjen e tokave të reja si dhe ruajtjen e bagëtive, në përkujdesjen për ushqimin e tyre, gratë si zakonisht ishin të dhëna si magjetore në ujitjen e bahçeve e ushqimit, fshirjes dhe larjes me ujë që e merrnin nga pusët, krojet e proçkat. Bulmeti ishte një zeje e tyre tradicionale, ku prodhimet e qumështit e bënin ekonominë familjare si shtylla kryesore për mbajtjen e familjës, pas bukës. Mirëpo, edhe pemët, edhe perimet ishin nga ato hallka që e bënë shtëpinë të gëzueshme. Dimrat e gjatë dhe me acar i kalonin nëpër oda me ato prodhime që kishin rezervuar për stinën që këtu llogaritej gjashtë muaj verë dhe gjashtë dimër. Për djem kishte edhe disa punë të lehta të fushës, ndërsa për vajzat nën unazë qëndisja e përgatitja e pajës së nusërisë (që zgjatej deri dymbëdhjetë vjet, derisa vinin djemtë prej asqeries së dovetit). Veshmbathjet i bënë nga fijet e thurura prej leshit, kurse opingat nga lëkura e lopës ose e buallit. Mishin për pastërma, që therrnin për dimrit dhe lëkurat e bagëtive, vetë i bënë mbathje-opinga, planuat për defe dhe tupana.

Zeja kishte zënë fill me kovaçin e usta Zini, qysh kur ishin në trojet e moçme të Klanit, si farkëtar të mirë për mprehjen e sëpatave dhe veglave të punës që mbanin jo vetëm si vegla, por edhe si sytë e armët e tyre. Pos veglave të punës ata bënë edhe armë brezi, kapsolla me barut dhe jataganë, zeje kjo e ushtruar edhe sa ishin në vendbanimin e më hershme në Klani të Leranës, ku shumica edhe prej andej kishin sjellë kovaç dhe vek e gërhana dhe mjete therrëse të leshit. Nga përpunimi i leshit gratë therrnin gjërat të ndryshme për veshmbathje, si: triko prej leshi, xhemp-erë, çorapë, jakia, shall, dorëza, mitanë, tirq dhe jelek, që i

bënin me masë si për fëmijë, ashtu edhe për të rritur. Gjithashtu kishte edhe shtëpiake në boja, të cilat dinin shumë mirë ta përdorin vekun. Nga ato që përmenden janë familja e Dema Klanit (pajisje prej drurit), të cilat bënin thurjen e qilimave e kanave. Në këto punë, ka ndodhur që shpesh kanë pasur në ndihmë edhe prej grave e motrave të tyre. Në raste sulmimi nga jashtë i merrnin dyfekët e kap-sollat për krah në frëngjitë e kullave për ta mbrojtur nderin, dinjitetin dhe krenarinë e papërkulur të tyre. Me kalimin e kohës, sidomos të sëmundjeve epidemike të kolerës, që kishte pllakosur nga migrimet e asqerisë së huaj nga lindja. Por, edhe ata që migronin për të siguruar ushqimin për familjet e tyre jashtë kalasë dhe pashallarëve, por edhe përmes sëmundjeve duke ruajtur bagëtinë. Bagëtinë gjatë verës i kullotnin nëpër fusha e male, por për dimër veç sanës, kashtës dhe tallës, kush i mbjellke tokat, ndonëse kurrrë nuk u mjaftonte aq sa u duhej për nevojat e tyre. Ata duhej të përgatitnin për kafshët e tyre edhe ushqimin nga prerja e pyjeve me degë të njoma dushku që i përdornin deri kur dimri ishte i ashpër me acar. Kështu, kërcitë, shtr-oja e drunjt me dushk të mirë dhe ato në një formë i konservonin duke krijuar stoqe prej dushku. Pastaj në dimër dushku i tharë sikurse sana përdorej si ushqim për kafshë, sidomos për kopetë e dhenve dhe të dhive.

Kush kishte mundësi ndërtonte hambarë prej druri me dërrasa. Mirëpo, Razi nëndhe i mbante patatet dhe në qypa e kasa drithin, sikurse drithërat me kokrra groshe, gruri, elbi, tërshëra, thekra, ndërsa misri nëpër tavane të shtëpive ku edhe thahej, sikur edhe nëpër kosha të ndërtuar me thupra druri. Bluarja e këtyre drithërave e bënin në mullirin e lumit Llapushë, si mulli i katundit. Në pronësi të tyre ishin edhe dymbëdhjetë mullinj të tjerë që punonin me nga një apo dy gurë. Më i njohuri ishte Galiti, i cili me mjesht-

ëritë e tyre dallohej në ndërtimin e pojatave, plevicave edhe të mullinjve. Dalloheshin edhe në përpunimin e drurit në ndërtimtari. Punimi i tokave dhe shfrytëzimi i pyjeve bëhej me mjete primitive. Ata vetë me mjeshttrinë e tyre prodhonin mjete të ndryshme pune si qerre, parmenda, zgjedha për tërheqje të qeve, samarë për kuaj, mandej mjete për shtëpi si kaca, tpina, lugë, enë të ndryshme prej dheut të kuq, çerep, vorba, tava, kotllajka me dy vegë, ku ende është vendi i quajtur te Toka e Kuqe.

Plaku i katundit ishte bletar i vyeshëm. Plaku Isë i bënte vetë kosheret për bletë, të cilat nuk i bënte askush më mirë. Ai nuk i bënte ato për përfitime materiale, por më shumë për nevojat e njerëzve të këtyre anëve, madje për qëllime shëndetësore. Atë pak tregti që e bënin, e bënin kryesisht në dy qendrat që ndanin në kilometrin e njëzetë prej tyre. Por kishte edhe të tillë që dinin të bënin tregti, kryesisht me vajguri, krip, sheqer, duhan edhe me qytetet tjera të Rumelisë. Shtëpitë e Azganit, si shumica prej tyre, ishte me pojata e kotece sikur para dy shekujve kur ishin vendosur të parët e tyre, të ardhur nga livadhet e Klanit, përtej trekëndëshit, ku atje ata i kanë lënë ato pak gjurmë të së kaluarës materiale. Kasollat e dikurshme të banimit, rrëzë kodrinave pranë përrenjve, stanet, pojatat e bagëtitive, shtëpitë e banimit të fillimshekullit të kaluar, mullinjtë shumë karakteristik në lumin Llapushë, veglat e punës etj, pothuajse nuk ekzistojnë më. Ruajtjes së tyre askush nuk i ka kushtuar kujdes. Në këtë pikëpamje i tërë rajoni është i varfër.

Në kodër përkarshi kasolles ku ishte rritur Azgani, ishte ngritur shtëpia e re e tyre mbi truallin e moçëm si një çati modeste, ndonëse shumë sosh përdhesë, shtriheshin pranë saj, të bukura me stolisje arkaike prej guri dhe druri të gdhendur e mbuluar me tjegulla të hirta, të pjekura në fu-

rrë prej ustallarëve të përmendur dhe gurët e drurët e gdhendur të mjeshtëreve. Për ta bërë këtë çati iu desht të bënin punimet e tokës dhe ruajtjen e bagëtive, të vetat dhe të tjerëve që kishin tokat pranë tyre. Atë punë e bënë si rrogëtarë të paguar si stinor në Shën Gjergj e Shën Mitër. I kishin sytë e hapur drejt udhës me kalldërm që quhet edhe si Udhë e Pazarit. Hapja e pusit dhe bërja e krojeve të pijshme ishte imazhi i shumëpritur që ka shumë sosh që burojnë rrëzë majës së kodrës. Shtëpitë dhe konfiguracioni i vendbanimit me karakteristike edhe për mysafirët, plotësojnë bukurinë e kësaj zone malore kufitare që frekuentohet nga të katër anët e lidhur me rrugë e shtigje në tre-katër kilometra. Mirëpo, janë të shtruara me zhavor e gurë, ndonëse jo ende me një imazh të asaj që ka falur nëna natyrë, pa ndotës, po me pamje të kaltër qiellore mbi horizontin e kodrinës së gjelbëruar. Ndërkaq, njerëzit janë shumë mikpritës. Nënë Dilja gatuante bukë të gryka pas dore që me erën e groshës që i vinte, i shikonte edhe kalimtarët që kalonin duke u kthyer nga puna apo pazari. Flia ishte specialitet karakteristike tradicionale, po edhe jahnia. Megjithatë ende nuk kanë idenë për t'u bërë edhe me një bujtinë, odë të mysafirëve, duke ia shtuar edhe një vend që ia mësyjnë të kalojnë të lodhur nga rrugëtimet e gjata nëpër shtigjet malore me trastë në krah, me pak bukë e dhallë, për ta kaluar natën në odën e tyre, ashtu si u vendosën të parët në këtë rrëzë kodrine para dy shekujve. Shtëpia e parë e familjes, të ardhur nga ara e rrahit, ishte një kasolle e ndërtuar me material të dobët: shtylla druri dhe hunj të ngulitur në tokë, gurë të ngulitur për themelet e tokës gjysmë e kuqe, gjysmë e zezë. Kur piquej nga dielli ishte më e integruar se guri i gëlqeres, për anash e thurur me thupra shkoze, me mesin e mbushur me gurë dhe harastan, kurse për anash kishte gjithashtu gurë. Ky lloj muri lyhej me baltë dhe pr-

itej derisa thahej mirë anash, kurse mbi të ishin hedhur e lidhur me hekur dhe bagllama të drunjt në formë trinash. Pastaj mbi to shtriheshin dërrasa të latuara nga sëpata dhe dalta, të shpuara me burgji. Vrimat mbi çatia mbylleshin me fier ose kashtë...

Kur erdhën të parët e tyre në këtë vend, sipërfaqja e tokës ishte plot me male dhe ndër disa lugje e roga kishte ngapak kullosa, ndërsa ara nuk kishte fare. Në pyje janë të përhapura drunjët: bingu, qarri, shpardihi, bungëbuta. Është e përhapur edhe këllia, e cila qëndronte e verdhë dhe e gjelbër në dimër e verë, nëpër pyje me drunj shkozë e lajthia, sikur edhe me murrizi, thana, frashri, krekëza, bliri, vidhi, panja, dardha e egër. Lugu i Vidhit qëndronte i paprerë si dru i mbrojtur për ndërtimtari, derisa u tha dhe shkaqet e tharjes nuk dihen. Edhe druri i ahut gjithnjë e më tepër po shtohet, kurse bingu ruhet me kokë njeri, shkonte si për ndërtime vetëm nëpër disa shtëpi të rralla. Rreth përrenjve, aty ku ka më shumë ujë, rritet shelgu, por edhe plëpi që kishte mbjellë Azgani në Kroin e Livadhit. Nuk lihet toka e papunuara kurrë. Nënë Dilja nga shtogu bënte barrëra që ua mjekonte plagët gjithë nahijes.

Në hapësirën ku kishte shtrirje Rrezarta ishte e pasur me hithi, hudhra, kamomile, karrota e egër, kulumbria, sikur edhe me arra, lajthia, mëllaga e bardhë, uthulla, mështekna, murrizi, fieri, shelgu i bardhë, shtogu, kaçë dhe thana. Ato kanë këtë shtrirje simbolike vetëm me bimë të tjera që ka kjo trevë. Hulumtimi dhe kultivimi i këtyre bimëve do të mundësonte fitime të mëdha .

Mishi, leshi, lëkura, qumështi dhe bulmeti, ishin të rra-lla për shtëpi të Ajrit që ishte shtëpiak i mirë, por punën nuk ia donte shpirti si babait të tij, Razit. Por, prej se filloi tregtia me kafe, sheqer, krip, oriz, vajguri, u janë siguruar të ardhura të majme për familjen pesë jetësh. Qetë janë pë-

rdor rrallë për të lëruar dhe tërhequr qerren, kurse kali përdorej për ditë pazari apo kur shkonin mysafirë te daja apo te motra.

8.

Razi nuk kishte lënë shumë sipërfaqe të punueshme, por më shumë kishin pyje, megjithatë nuk i shkonte zanati për të latuar drunj. Andaj mbanin dhi e lopë, bagëti të holla dhe të trashë e më vonë, pasi arritën të shtonin sipërfaqet e punueshme me ara mbanin edhe dele, kalin Arapin e zi, po për mungesë të kullosave mbajtja e tyre ishte mjaft e vështirë derisa i nxirrnin në pranverë asht e lëkurë. Gjatë dimrit ia mësynin malit për gjah të organizuar në çeta deri në dhjetë veta për të gjuajtur shtazë të egra si dhelpra, lepuj, ujq, vjedulla e derra të egër. Ujqit kanë shfarosur kopenë e bagëtisë në Lakun e Mullirit, ndërsa derrat kanë bërë dëme arave me të mbjellura me misër. Kënga i këndohej:”Ky Rexha shumë ish plak, krejt katunishta po i dokët pak”,... Deri sa e kshihte marrë gruan e fisit dhe, po kthehej me kunatën e Azganit të cilën ia kishin ndal për rabush kapadait e mëhallës së Cuurretëve për tej.

* * *

Shtazët dhe shpezët kishte në zhdukej fare si dreri, huti, thëllëza e sidomos shqiponja, maça e egër, vjedulla, e cila me deka-da rritej në zgafella. Kasollet ndryshonin me kalimin e kohës. Guri po shpërbëhej dhe llaçi kthehej në dheun e përdredhur që në fillim, kur ishin vendosur pas ardhjes së tyre, nga shtëpia që kishte shitur i ati i tyre Razi. Edhe ajo shtëpi që kishin në Rrezartë, për dallim ngatë

tjerët përreth, me kureshtjen e tyre, i mxiste për t'i hedhur themelet për ndërtimin e shtëpive të tyre, pasi që kishin gjetur ujin si burim jete këtu, pos mjeteve të punës me të cilët pastaj punët vetë i bënin. Edhe pse ishin të fundit që erdhën në këto vise, ata u dalluan shumë shpejt me mjeshtëritë e tyre. Shumë shpejt ndërtuan mullirin e fshatit. Pastaj nuk u kë-naqën me këtë, por ndërtuan edhe të dytin. Si kjo shtëpi kishin dy-tri familje më të forta. Këto shtëpi kishin formë katrore, muret me gurë dhe tavanin e kishin të shtruar me dërrasa të trasha, të cilat viheshin mbi një tra të trashë. Kjo ishte dysHEMEJA e katit, e cila ishte e përforcuar me qypria të gjatë tejpertej shtëpisë. Mbi dërrasa hidhej balta e përzi-er me kashtë.

Në kat të sapongritur po ngjitej Azgani, i pari me shkallë prej guri e rrasash të lëmuara. Shkallët i kishte vendosur anës së jashtme mbi hyrje-daljen që bie pjerrëtës mbi katin tjetër përdhesë deri në hajat apo, siç i thoni, divanhane e katit. Nga aty hyhej edhe nëpër dhomat e katit të dytë. Dhomat i kishte ndarë me mure të trasha shtatëdhjetë centimetra, të thurura me drunj, thuprra e ballina në të dy anët e shtyllave që i ndante nëpërmes. Brenda thuprave i vihet një rend gurësh të imët dhe të përzier me baltë, ndërsa muret lyheshin me baltë, derisa këto mure ndërtoheshin me gurë, tulla ose tjegulla të papjekur. Mbi muret, ku ndaheshin dhomat, po i viheshin trinat. Në të qëndronte horizonntalisht statike qypria tejpertej katit përdhes, mbi të cilët pastaj radhiteshin dërrasat e gdhendura mirë, më të holla se të katit përdhesë. Kulmi i shtëpisë kishte formën e një koni me bazën në formë katrore. Pra, ishin kulm me katër kamje të ujit. Kulmet mbuloheshin me tjegulla.

Sapo lindte dielli në agimin e parë, i kapte drita e kuqremtë dhomat. Përveç derës, kishin nga një dritare, madhësitë e tyre ishin të ndryshme, të cilat mbylleshin me një

letër të trashë të ngjitur për druri me brum buke. Këto më vonë u zëvendësuan me xhama. Edhe fytyra e shtëpisë i bie kah jug-lindja, ashtu qysh i kishte thënë mullai i kazasë kur kishte aradhur me rastin kur i viheshin themelet, mbi të cilat ishte prerë një kurban dhe ishte bërë gati dreka nga ana e nënë Dilës. Ajo dukej sikur fluturonte nga gëzimi që po hiqej nga kasollja dhe po vendoseshin në kullën e gurit, të cilën ëndërronte qëkur e kishte shitur i shoqi i saj, Ramazani (të cilin shkurt e thërriste Razi). Kati i parë shërbente si dhomë dite, pjesa përpara përdorej për bagëti ose dhomë zjarri. Aty qëndronin gjatë ditës gratë dhe burrat e shtëpisë. Aty përgatitej ushqimi me bukë kallamboqi ose gruri që iu ziente nënë Dilja. Aty gratë punonin punët e tyre nga leshti, pambuku, etj. Aty edhe hanin e pinin. Në këtë dhomë ditore hyhej me opinga mbathur. Disa stola shërbenin për ulje. Dhoma ditore apo kati përdhesë kishte një oxhak bukur të madh. Lartësia e harkut të tij ishte deri 1.5 m, ndërsa gjerësia e tij sa për të zënë saçin, çerepin, tepsinë, kazanët, etj. Nga oxhaku lëshohej një zinxhirë i trashë-verigë, në të cili vareshin kusia e kazanët me ujë për tu ngrohur. Pranë oxhakit, në një skaj, vendosej çerepi i nxehtë me zjarr për tu pjekur buka. Kjo mbulohej me gaca e hi të nxehtë. Qypa e botës për gjellëza vendoseshin mbi tava. Në magje mbahej mielli. Në muret e dhomës vareshin mjetet e kuzhinës, si sita, fërterja, lekat për ujë, tasa e gjëra të tjera. Deri vonë, në katin përdhesë, në gjysmën e dytë të dhomës, ishin të vendosura bagëtia e trashë. Pra, në një mënyrë, shërbente si ahur. Kjo ishte e ndarë me një mur prej dërrasash. Por kishte raste kur kjo pjesë ndahej me mure prej dërrasash dhe tullash të terura në diellin e “aligjynit”.

Në katin e dytë, mbi atë përdhesë, shtëpisë i shtohej edhe një pjesë mbi atë pjerrësi që i bie në anën e sipërme

të shtëpisë. Hyrja i vinte nga niveli tjetër i oborrit, duke hyrë nëpërmes shkallëve të gurit edhe drurit, nga ana e jashtme e shtëpisë deri në hajat apo ballkon. Ky hajat ishte në formë të një paradhome, i hapur me një thurrje prej dërrasash deri dy metra lartësi. Kjo hapësirë shërbente për nd-eja gjatë ditës dhe nga aty mund të vrojtohej rrethina, më-halla e natyra. Edhe një pjesë shtrohej me fier e kashtë, mbi të cilat qitej copa qilimi, jani e postociat e leshta të deshve dhe deleve, e rrallë ndonjë prej të trashave, lopës apo viqat, sepse dimër e verë prej tyre bëheshin opingat dhe në kthinën te oxhaku shtrohej me copa cerga e hasra. Në trapazan e hajat, në vazhdim në korridor kishte edhe një trapazan, ku vendoseshin teshat e fjetjes së dhomave e gjësende të tjera. Edhe dhoma e mysafirëve ishte hapur. Aty shkonin vetëm kur vinte ndonjë i largët.

Kjo shtëpi kishte edhe oborr të madh. Oborri ishte i thurur me thupra, mbi të cilin qiteshin tjerra si mbulojë. Si zakonisht, në hyrje të oborrit ishin dyert prej dërrasave, ndërsa pranë tyre një derë e ndarë ose deriçkë, që shërbente për hyrje-dalje nga oborri. Në oborr ishin renditur objektet përcjellëse të shtëpisë si: oda e mysafirëve, ahuri për bagëti të trashë, pojata me torishtën përjashta për bagëtinë e imët, pastaj koshi për misër, hambari i drithërave, fllaniku i bulmetit, koteci i pulave, etj. Diku në ndonjë kënd ishte i lidhur qeni i shtëpisë. Pas luftës së fundit të çerekut të dytë të shekullit të kaluar, fillon rindërtimi i asaj shtëpie. Ishte kjo ndërtesa dykatëshe me bodrum... Në katin e sipërm shkohej nëpërmjet shkallëve të dërrasave nga bingu ose ahu. Shkallët ishin nga ana e brendshme, por kishte edhe nga ana e jashtme. Korridori i katit ishte i shtruar me dërrasa. Ky lloj i shtëpive ndërtohej me material të fortë: gurë e qerpiç. Kulmi katërkëndësh dhe mbuloja ishim me

rrasa guri dhe me tjegulla. Dyert dhe dritaret ishin prej druri dhe me grila, kurse njëra nga dhomat e katit përdhesë shërbente si dhomë e zjarrit, ku ishin renditura: magjje, saçi, çerepi, lugët e drunjtat. Ndërsa tjetra si dhomë ndeje, prapa trapazanit, ku viheshin shtroja dhe mbuloja. Ishte edhe dhoma e fjetjes për çiftin Azgani edhe Hana që ishte më mirë e përgatitur me shtrojë e mbulojë. Ajo shpesh gjatë ditës i prisnin mysafirët e largët. Ishte e shtruar me qilima nga dera, jana, hasra dhe me lëkura të dhenve.

Pusi që kishte hapur Raziu, sapo ishte murosur me gurë, i kishte humbur uji. Shpesh u duhej të shkonin te Përroi i Vidhit të mbushnin kënatat e ibrikët me ujë. Dheu gjysmë i kuq e i zi u ngjitej si rrëshirë për opingat. Edhe llojet e dheut të arave ka ndikuar në përhapjet e shumëllojshme të bimëve dhe shtazëve, më të cilat merreshin në hapësirën e Rrezartës.

9.

Gjithë ajo rrjedhë uji po shembej mbi kataraktet e Bjeshkës së Madhe, pas gjithë asaj që u kishte rënduar lufta dhe jeta për liri a vdekje. Nuk kaluan shumë ditë dhe pas atij rrebeshi filluan të ringjallën prapë ato kasolle dhe kulla prej guri, që ngjitas kishin oda burrash dhe vathe bagëtitish. E keqja dhe e mira saora, si era e merrte dheun, me të shtënat e dyfekët. Pastaj binte daullja e defi, për të vazhduar me këngë e valle tërë natën, kur i ndahet “vadjat” për të marrë ose për të dhënë nuse në “natën e kallamoqit”.

Kujtonin se si përdridhej kur duhej të shkohej nuse te Karadaket e Bjeshkës.

Zyra dridhej kur po kujtonte që po shkonte nuse:

“... ashiqare, oj ashiqare, nuse e mirë me xhemper!”

Me çampare, çampare, nuse e bukur bash për Gare, bash për Gare...”

Pas tyre loja e burrave e përcjellur me surle e tupan, ngjeshur edhe me lojra të tjera, si ajo e Kaçakëve, Ujku, Del Lagushit. Baca Lilë veç sa nuk fluturonte me hapat e tij që i lëvizte me salltanat nën ritmin e daulleve e të çallgive dhe nën krismat e armëve që e çonin peshë dheun nën këmbë në gjithë nahijen. Matanë në rogën e gjatë, sokëllima dhe hingëllima e kuajve dhe e pelave të harlisura, të cilave pas vrapimeve u dilte shkuma gojës për një pëllëmbë vend për ta marrë ma Razin, ndërsa burrat në garën e gurëpeshave ngritin lart mbi supe gurët duke vërvitur sa më larg sikur donin t’ia kalojnë Mujo Bylykbashit.

Çikat e katundit, të qar peshë pas lojës me defe e çallgi, ngarendnin si hergele të pashaluara, vraponin si pelat të Sulës me kumbona, që kullosnin ag e terr nëpër lugjet e gjëra e ndër ato rogat e gjata, që si dilet kurrë në skaj pa pushuar dy a tre herë. Vrap i tyre të përshkonte trupin. Si nëpër ëndërr i dëftohet, duke e kërkuar princin e tyre, Feniaksin me kalë të bardhë, ndërsa para mbrëmjes ndalonin me tufat e luleve të blirit për të marrë pak frymë të bingu i pusit të dafinave. Dhe, askush nuk ia kishte vënë syrin apo këmbën asaj hergele, sytë e pangopur kalonin për anash pa i vënë re, të hipur apo për dore në atë a pelë, ndonëse të pashaluar dhe pa fre, mbajtur me një sixhim të lidhur për qafe, sikur të ishin rritur në një grazhd, hingëllonin e sokëllinin me sa zë që kishin, duke u përthyer nëpër përroska. Njëmijë herë të zgjidhura e lidhura vërviteshin lugut të Llapushës, skaj më skaj, që nuk i nxinte terri dhe aty të nesërmen i çelte drita. Oda e Galitit përplot me burra. Aty shtroheshin sofra me zifafete prej mishi e deri në tambël e oriz, ndërsa të tjerët për anash i shtronin muhabetet mes

veti derisa arrinin dhe kuvendonin gjerë e gjatë për ndonjë besëlidhje të re, ndonëse për këtë po flisnin shtruar shumë kohë dhe po kuvendonin ballë për ballë për paqe e gjallërim. Si take ata përdornin zënkat e meritë ndër ato grindje fisesh e mosbesim ndërmjet veti, pa lënë anash të folurat nëpër ato tubime edhe për ata burra që luftuan në Betejën e Gurit të Shpuam në Grykë të Kaçanikut, që nuk iu ndanë nis e sos përgjithmonë. Edhe pse më vonë të gjallët ikin prej andej, kurse gjallëria mbetet në muranë të tokës, ku i vinte erë buke, te likenet e Dardhishtës, nuk u ikin frytet e Arës së zabelit dhe Gurit të babës, ku preheshin të qetë gjithë ata burra, gra e fëmijë në hise në Rup, katërçipërisht, sipas zakonit të kthyer kah perëndimi e me këmbë kah lindja.

Nuk kaloi shumë ditë kur nusja e Ajrit, duke u ngjitur malit përpjetë, i thoshte fjalët si me ritëm të çarshisë: *“Karadake, hej karadake, e fikët vetën e më mbytët mu ...”*

Prapë rrjedha nuk pushonte nëpër kataraktet e lumit Llapushë, dhe sa më shumë ikën, aq më shpesh mendja u shkonte drejt shtëpive të braktisura.

Çdo asht e rrashtë në tokën e shkelur kishte vulën e ikonën e atyre që ranë dhe secila prej atyre ishte pamje e pashlyer, e brishtë që përmbanin nga pak tipare të thurura në ato këngët epike, që dëgjoj duke e lexuar figurën në hije të gruas trime, të fisme dhe bujare të nënë Dilja. Aty, rritur mes ashpërsisë së maleve të zeza, kishte fituar këto virtyte njerëzore së bashku me njerëzit e fisit, të përndjekur me vite prej andej. Tashmë edhe ata sapo kishin arritur ta shkelin Udhën e Mbretit përbri Majës së Zezë. Aty heshtja vetë po fliste, sikur i kishte grirë mortin dhe askush nuk i bënte derman, ndonëse në atë vatër të djegur e me plagë të hapura që po kullonin prapë gjak, jo më nga hak-

marrjet, por prej lakut në fyt, prapë Udhës së Mbretit, kërkonin shpëtim si vasal.

Këtyre fytyrave të vuajtura dhe me ballin plot rrudha iu kishte bashkuar edhe Çili i vogël, ende pa e mbush motmotin, të cilit i xixëllonin sytë e vegjël si inxhi. Atij ende s'i kishte rënë hise të provonte asnjë kothere buke. Ai kishte shijuar vetëm ujë e qumësht nga gjiri i nënë Dilës.

Ndarja e bashkimi i bënte t'u rridhnin lot. Edhe nënë Dilja, një shpirt shkruar me atë grusht dhe në trastën lidhur në krah e qafë, e cila mundohej të mos i shpëtojë loti, iu kishte bashkangjitur njerëzve që syri u pikonte lot për tokën. Dritat e syve dëftonin me shpirtërat e rikthyer prapë në tokën e braktisur pas disa ditëve që kishin pushuar luftimet në atë dhe rrëzë Majëmalit.

Kataraktet e Llapushës me frushkuj uji, gjithë andej, ia kanë shuar etjen gjithë asaj nahije që ia kishin mësyre të bënin “jetën jetë!” Si nëpër kohërat e vjetra ende i besohej se mes dy Majave të Zeza shtrihet një batllak i sojit të Laçit të gjallë. Te Pusi i Paçukut kishte pas mbretëruar Kau i egër. Rreth burimit që rrjedh prej andej peshqit e lumit rriteshin përjetësisht dhe flinin si në akuarium, duke ngre kokën herë pas here fët e fët në atë ujë të ftohtë. Edhe troftat lozonjare i kanë përthyer flatrat në ato pjesë të thyera nëpër shpella të ngushta që u shëmbëllejné fort atyre kanaleve nëntokësore ujore të Itakës, të shkruara në vargjet e Homerit. Llapusha me gurët e bardhë e të zi, të ngjitura një për një, shihet nga Kalaja si në akuarium. Disa janë të mbuluar prej lymi nëpër ato kataraktet e saj, ku rrjedh ujë i pashterur verë e dimër. Gurgullima e ujit të ftohtë prej gurit të ahishtës tok me pusin e Mullirit duket sikur vjell me tërbim gjithandej etnisë, duke i shuar etjen me ujë borë atyre lugjeve të thella dhe të bardha e shkëmbore.

Arbëri, nipi i Azganit, pas sa dekadash po i shikonte peshqit në atë ujë loti dhe po e përjetonte në thellësin e shpirtit të tij një rikarnim të shpirtit të tij. Ai po es hikonte lumin se si po gjarpëronte, si për inat të atyre maleve që buronte prej Majës së Zezë, e cila e prek qiellin e diellin. Arbëri ishte kredhur në mendime duke ndenjur mbi ato valë të shkumëzuara, të cilat të mbërthyera përplaseshin te pusi i Kallakanxhës, aty ku thikë përpjetë kërcejnë peshqit lozonjarë duke u përdredhur e duke lozur si fëmijë, trazohen e rrihen mes veti, derisa pë-rplasen mbi shkëmbinjtë e natyrës së gjallë. Ra sa çel e mbyll sytë te Kroi i skajshëm, jo aq shumë sa për të marrë një ibrik ujë, por për të parë se kush po kalonte andej pari. Një çupë, me fytyrë të skuqur, e cila duhej të kalonte aty pari me kënata në dorë, ka kohë që i kishte hedhur sy. I dukej se ishte vegulli, shtathedhur dhe sikur po i rrinte pranë me atë pamje si sorkadhe.

- Mos e paske humbur udhën, o djalë?! - i tha ajo.

- Jo, ndoshta tash nuk e di kah i bie shtëpia ime! - iu përgjigj duke e shikuar prapa shpinës, te flokët të lidhura me karficë plastike, të pashpupurishura kurrë.

- Aman sa qenke rritur! - i tha vajzës, duke e sjellur kokën anash dhe duke ikur.

- Mos, ndoshta se nuk të prek kush?! - thotë e përhumbura.

- Jo, i kam lënë në arë të etur, duke pritur ujë... Më mirë një shpirt shkumbuar se etjet e pashuara! - iu përgjigj Arbëri, duke fluturuar pas atyre shkurreve i skuqur.

- Ik se i le pa ujë! - ia ktheu vajza, duke ulur kokën.

Arbëri po e ndiqte rrjedhën e lumit përpjetë dhe mendja i kishte tretur te ajo bukuroshja që po e lente vetëm mes atyre shkuarave.

10.

Fare pranë Majës së Sukës, e veshur me shkurre, sapo e lëshon udhën te Koheni, e cila si majë hinke ngreh përpara kokën lart dhe menjëherë i bie shpatit rrezja e diellit me të lindur në mëngjes, asaj përpjetës në një Muranë të lartë, ku ndeshen erërat rreth e rrotull saj, mbi atë majë vullkanike shihen gërmadhat e një fortесе të vjetër.

Fortesa është si mburojë e njeriut. Misteri i ndërtimit të saj nga ustallarët e vjetër nis me gojëdhënat për murosjet shumëkokëshe në Muranë, por edhe me këto kanale të ujit nëntokësor, të cilët lidhin Kalanë me Blinajën tonë. Dhe, prej andej mbarështuar deri afër Skopisë, të emëruar nga simpatia: Troja e Odises, sipas Homerit.

Kalaja ishte ngritur para shtrirjes së mbretërisë romake mbi Dardaninë e vjetër ilire. Plakat i kanë kujtuar bijtë e tyre si ushtarë, të cilët sipas mitit të thurur përbënin kordonin e radhitur njëri afër tjetrit prej shkëmbinjve të Artanës e deri të kodra pranë majës së Sukës. Gurët për bërjen e mureve të larta me murin e asaj rrethore janë bartur prej andej Artanës e deri në majën vullkanike, ku ishte bërë kalaja. Ato lidheshin me vargmalet e kështjellës përtej lumit të Bindit. Këto gjëra i kishte hulumtuar Azgani sa ishte ende pa i hyrë në gjak zelli i një djaloshi që shëtiste gjithandej. Mirëpo, nuk mund t'ia gjente hyrjen e saj nga thellësia e nëntokës derisa dalja e saj ishte futur thellë nën fushën e Gjinit. Ajo po i qëndronte kohës me simbolikën e Grykës së Halëzezës. Prej andej thërriste nizami në atë zaman, u thoshte Azgani moshatarëve të tij që kishin bërë roje nga kodra e Tupanit në kurriz. Pastaj i binte prej Majës së Lisit të Gjatë e deri te Maja e Madhe në juglindje. Ata qysh atëherë e kanë mbrojtur tokën nga pushtimet prej anës së Luçinës në drejtim të maleve të pashkelura. Jo shumë larg

shiheshin prej andej gjithë toka e bukës si në pëllëmbë të dorës. Kjo pikë e ruan malin, atëherë kur hetoheshin sulmet përmes saj, binin krismat e tupanit që paralajmëronin luftën, gjakun e derdhur që pastaj të nxënë pritrat para se të çelë drita e derisa binte terri.

Ata po zbritnin kah Kroj i Ilaçit për t'i pastruar sytë, sepse qysh prej atyre kohërave kishte mbretëruar bindja te vendasit si dhe te ata që kanë ardhur pas tyre se ka sjellë shërim, kurse fare pranë tij janë edhe ujërat tërmale me përbërje të sulfurit. Ai që po e përcillte pas Azganin i ra në hise të këput një fije peri nga mitani për të vënë në degën e një shkurre:

- Perin e lash, shëndetin e marrë!

Ajo që shtrihet në anën e djathtë, pranë lumit të Bindit, ndonëse e humbur, por jo edhe e shlyer nga kujtesa, nga mendja e ndritur e popullit tonë, sot ka nevojë për një dorë mjeshtri për ta bërë ashtu si ishte e tëra, e kujtoni pasardhësit e atyre që e shteronin brezin e shtatë nëpër këto male.

- Atë çdo ditë e më shumë po e dëmton dhëmbi i kohës!
- thoshin.

- Ajo është e shenjtë, por edhe Shenjtëri, pse jo ?!...

- Pak bëhet që të ketë udhë Zoti, ore! Do të ndritë një ditë. Fiksim i kultit ... Muret e Muranës ilire-romake ngrihen si me brumin e dyllit mbi portat, ashtu shkallë-shkallë e gur mbi gur, mbi Majëmalin përbri Majës së Çukës...

- Murana po humb para syve të tyre!

- Po humb shumë nga maja deri në themel!

- Ka ndryshuar pamjen e saj aq sa po largohej po humbët mes atyre maleve. Ky monument shëmbëllen mbi ujërat te Koheni me ikonat e vlerës së lashtësisë. Njëri që ka pirë ujë atyre burimeve të sërta e të ftohta, shijon shijen e një uji që të vihet pikë në ballë.

- A po vëreni se po humb nga dora e njeriut? - pyesin prajshëm kalimtarët.

Andej sa herë kalonte Kryezoti me atin e tij all, jo fort larg karakollit të asqerit të huaj dukej flakërimë. Edhe pasi të ketë rënë terri, deri në mesnatë, frikë nuk kishte ai. Sa e sa herë i prenë udhën në këto anë papandehur në befasi, duke u ndarë nata me ditën, në pikë të ditës, kur piqte dielli, por asnjëherë nuk kishin mundur ta zënë.

- Bie alarmi, hej!

- Kush po kalon këndej?! - pyesnin asqerët e komanduar nga zabitët e asaj ane. Kush, kush a!

- Kush tjetër, pos Kryezotit me atin e tij, përkarshi majës së Sukës, në atë rrallim mali mbi rrapin e luajtur nga vendi. Ai që pushton lirinë në vendin e vet, nuk ka kush që mund ta ndal, jo!- i tregonte plaku nipit që mbante në prerin e tij atë ditë, kur e pa Kryezotin hipur mbi kalë.

Athua do të ruhet vetëm në kujtesën e njerëzve të kësaj nahije apo do të shkruhet edhe në analizat e historianëve ballkanas, për misteret dhe mitet e thurura, për muret e larta të Kalasë në një pikë të lartë të Majëmaleve...

Kështu qante dertin ciceroni. Së paku kështu i ishte dukur nga psherëtima dhe shqetësimet e atyre që shohin para ciceronit autokton.

Ilaçet për ta qartësuar kokën e njeriut të djeshëm, por edhe të sotëm, merrë ujë te Kroi i Ilaçit, jo për mësysh, por për bari shërues. Nënati i porositën fëmijët e tyre atë mëngjes të hershëm. Azganit, kur i ra udha më shkurt për të dalë në pazar në Kaza të vogël, aty i binin përskaaj Përroit të Valës, me ta edhe të kasabasë të tjerë, për një çerek të orës ishin ndalur për Ditën e Shën Gjergjit, pak para së të zbardhë drita me dalë. Sipas tyre, atë ditë ringjallet një gjarpër i madh që ngjitet murit të pusit dhe me atë edhe lakuriqët e natës për t'i kaluar muret rrethuese të pusit të the-

llë pafundësisht. Sipas fjalëve, të moçmit rrëfejnë se aq i gjatë është sa që bishti i mbetet brenda në fortifikatë dhe me kokën që i shihet del për të pirë ujë në Përroin e Valës. Pasi të ngopët me ujë zdirgjet në fund të pusit, ku shtrihet për të ruajtur thesarin me ar. Kush mund të provonte atje sa të del dielli, mund të shpëtojë, se pastaj nëse ngel atje e paguan me kokë.

- Kot shohin ëndërr arin ca të marrë! - u dëftonte bashkuarëdhëtarëve të tij, Azgani. - Lere gjarpërin që të pi ujë sa të duash, janë kohë që ikën këndeje me ata që shkuan...

Nuk ia prishi askush Azganit, secili i dinë punët e veta e mullisi të vetën.

- Këtu ka nisur shtegtimin lepuri, të cilit i vihet langoi prapa përmes hyrjes nëntokësore të shpellës së Valës, kurse kishte pas dalë në kryeshehrin e krejt nahijes, Skupa. Edhe një Ujkonjë që ishte përndjekur prej andej me tre këlyshët e saj, njëri nga të cilët kishte mbijetuar, kishte arritur të del me dhjetëra kilometra prej nëntokës.

- E kaluar është kjo! Nuk ta merr mendja se dilet prej andej, nuk ka ajër se fiket drita po hyre shpellës andej! - murmuriti Azgani.

11.

Për të mos humbur gjurmët e një përshkrimi vizuel, ata nuk kishin tjetër, pos një regjistrimi fotografik. Nuk kanë mundur të bëjnë më shumë për muret mijëvjeçare, të ngritura mbi atë maje hinke që lidhet me një urë ndërlidhëse në përfundim të saj, kah Maja e Kalasë. Aty edhe e kishte pasur portën hyrëse, për hyrje-daljet, thonë dëshmitë e vijave të gërmuara. Pastaj edhe gërmimet dhe hulumtimet e bëra deri tash mbi themelet e lashtësisë së Muranës gjysmë të rrënuar.

Në këto ditë vere një grup vajzash nga qytetit janë nisur për të gjetur Varrin e Çikës mes Katunishës dhe Blinajës afër Kalasë. Ato me një taksi ia kishin mësy për të kaluar pushimet, si rëndom, te lumi Llapusha, rrëzë Kalasë. Mirëpo, i kishin mësuar nga Dudia, hallë Hidë dhe Dija, gojëdhënat që janë thurur prej shekujsh në këto anë. Të afërmit e këtyre vajzave që jetojnë ende aty i ruajnë me fanatizëm këto tregime për Kalanë, Muranën e lashtë. Një plakë nga Kodra, ku të nxjerrin portat e atij vendi në kështjellë, i tho-të nipit:

- Ik me gjithë ato dele kah Varri i Çikës, se atje janë ku-llosat më të mira...

- Pse i ka mbetur emri “Varri i Çikës” gjyshe?! - e pyet nipi Halë, Hiden, që ishte prej atij fisi.

- Ndodhi njëherë që fare kush nuk e mbajti në mend, por e kam dëgjuar si unë ty që po të tregoj prej një njeriu të vjetër.

- Qysh, si...?!

- Ishte një çikë që quhej E Bukura e Dheut. Thuhet se ajo i kishte shpëtuar murtajës së zezë si e vetme nga fare-fisi i saj. Dhe, një ditë kishte arritur në këtë vend që ende e ruan emrin e saj, Lëndina e Çikës. Thonë se ajo kishte mbetur fillikat e vetëm duke u endur derisa kishte arritur një ditë aty afër Katunishtës, ku vendasit kishin vendosur ta varrosin, aty ku kishte vdekur duke lënë lloj-lloj fjalësh për misterin e vdekjes së saj. Disa thonë për pasojë ishte vdekje e natyrshme, disa të tjerë për pasojë kishte sëmundjen që kishte shkallmuar njerëzit e saj. Por, nuk përjashtohet edhe mënyra tjetër: përndjekjen e saj nga asqeria e huaj për ta marrë me veti si rob. I vihet prapa një çaush turqie me disa sejmen hap pas hapi. Kishin vendosur ta marrin me zor për ta dërguar prej andej kah kishin ardhur...

- Pastaj...?!

- Nga ana tjetër burrat e fisit e kishin futur në rrethim të plotë, pasi që britma e asaj çike e kishte zgjuar edhe fëmijën e djepit e lere ma ata që mund t'i del për zot. Kur kishte hetuar çika se po i vinin në ndihmë, ia rrëmbeu jataganin çaushtit dhe e therrë si bishën e tërbuar. Prapa saj, sejmenët në atë luftim e vrasin edhe çikën, bukuroshen e këtij dheu dhe të kësaj nahije, por edhe të këtij vilajeti...

-Aso çike nuk lind ma nëna, sa e bukur aq edhe trimëreshë, nderi i saj përmendet sot e kësaj dite! - i tregonte nipit të saj, Hida.

Ka disa ditë që një i afërm i saj sorollatet andej për të kërkuar varrin e saj Ai ishte kthyer nga Turqia, por nuk mbetet shenjë as nishan, vetëm vendi sot e asaj ditë e ka ruajtur duke e përmendur atë si te “Varri i Çikës”

- Po si ndodhi që të vritet djali nga babi i tij te Kalaja?

- Kohë e largët... Moti kohë nëse ishte ashtu si i thonë?

- Këtu, një burrë i sapomartuar, natën e parë kur ka hyrë dhëndërr, është marrë syrgjyn nga sundimtari i vendbanimit të vjetër. Ai ishte sundimtar i trekëndëshit: Blinajë-Tuma Ilire-Velillau. Në këto pjesë, gjatë disa gërmimeve arkeologjike në vendin e tumave Ilire-Dardane janë gjetur eksponate dhe dokumente të tjera arkeologjike si: varreza, stoli ari, mbishkrimet, etj.

Një ditë prej ditësh, duke kaluar andej, Azgani me një-rën nga ato çikat e hallës së tij të çarshisë së Derë Mëhallës, po i tregonte për misteret dhe mitet për Kalanë e Muranës. Rrëzë Kalasë peshon për nga rëndësia Guri i Tambilit. Aty kishte pas jetuar një grua e vetme në një shpellë guri, robëresha e Kalasë që vinte sa herë ishte nevoja të merrë ujë në Denizit te Koheni. Nga padija se mund t'u sjell atyre çmos, e kishin plagosur dhe pastaj nga plagët e marra vdes. Vdes duke rënkuar që kishte lënë fëmijën e saj në shpellë. Prej atëherë uji rrjedh aty në atë guri sikur një

vrushkull me tambël. Prej atëherë vendasit dhe ata anës lumit të Bindit shkojnë për të marrë ujë për shëndet natën e Shën Gjergjit. Duke e gërryer këtë shkëmb, uji vazhdon të rrjedh sikur tambël i bardhë si bora e malit.

- Shumë flasin për misteret dhe të ndodhurat mitike, te Muranës Ilire-Romake.

- Qesat ishte gjithë nahija atë kohë. Vendi ishte më shumë i përmbytur me ujëra moçalike, i mbuluar nga llumi dhe kallami. - na thonë plakat e Blinajës sa herë i pyesim për Kalanë. Miku i tij, i cili ishte prej anës tjetër, përballë portës kryesore, atë ditë i dërgoi një ngarkesë me dru për dasmë që kishte zgjatur dymbëdhjetë ditë. Dhe, ky ishte peshqeshi më i madh për gostitë e tilla. Të nesërmen, pa aguar dita, ishte marrë dhëndërri nga autoritetet vendore, dhe ishte syrgjynosur diku në vende të largëta, që askush s'e dinte. Mirëpo, njëzet vjet gruaja e tij, e cila kishte mbetur shtatzënë në natën e parë të martesës, ku kishte lindur një djalë, e kishte pritur. E kishte rritur fëmijën me mundime, djalin e të syrgjynosurit, i cili ishte bërë burrë njëzetëvjeçar...Nëna pas këmbënguljes së djalit që t'i tregon se ku e kishte babin, ishte detyruar t'i tregon të vërtetën: Babai yt ka njëzet vjet që është duke e ndërtuar kalanë e Muranës... Pas një kohe, me një ndërmjetësim të fshehtë, djali arrinë që t'u afrohet mureve të larta të kalasë për t'i dërguar ujë babait të tij. Dhe, derisa ngjitej për në kala dhe pasi kishte arritur fare afër të etit, thërret: Babë, babë! I ati i lodhur, i mbuluar me djersë të pluhurosura, pasi kuptoi se ishte biri i tij, nga hidhërimi mallkoi fatin e keq që i kishte dhënë jeta. Ai deshi që djali mos të pëson fatin e tij të zi. Mirëpo, tragjedia do bëhet edhe më e madhe, kur babai merr vesh se djali i ishte bërë për martesë dhe deri tash nuk e kishte ditur se gruaja kishte mbetur shtatzënë që prej natës së parë të martesës së tij, as nuk e kishte ditur se ka

pasur fëmijë. Ai kërkon që djali t'i afrohet skelave të mu-reve të larta për ta marrë ujin. I mllëfosur, ngrit çekanin me të cilin latonte gurët e kështjellës në pirgun e saj dhe e qëllon për vdekje birin e tij.

- Kur po e mendoj që edhe ai, menjëherë pas meje do të merret me këtë punë të detyruar, më mirë të mos jetë gja-llë, më mirë një herë të vuaj se tërë jetën... Nuk i kishte mbetur tjetër, pasi hapi krahët sikur shqiponja që fluturon e lirë, bie drejt në gurët e thepisur në lumin e Bindit të Ko-heni. Prej atëherë një gur varri i latuar qëndron si përkren-arja e tij.

Në lindje të Fortesës, një burim tre ditë para Shën Gje-rgjit, rrjedh qumësht mu kah ana e Blinajës, sepse, thotë legjenda, aty rrëzë kodre ka pasur një krua tjetër që tri ditë e tre net pa sherrë ka qitur qumësht sikur qet qumësht gji-ri i nënës. Aty kanë shkuar më parë gratë që kishin fëmijët për gji, për ta lagur gjoksin, sipas zakoneve autoktone, së paku derisa kishte rrjedhë burimi, për t'iu shtuar qumështi për fëmijët e tyre. Edhe kjo lidhet me legjendën për mur-osjen e një gruaje në themelet e kalasë, pasi ustallarët - vëllezër, kishin vendosur ta murosën në themelet e saj, në mënyrë që muret mos të rrëzohen. Gruaja e kishte lënë fë-mijën në djep për gji, dhe në momentin e murosjes ajo ki-shte lënë amanet që njërin gji t'ia lënë përjashta, në më-nyrë që fëmija kur të qajë të vijë të pijë qumësht e të ma-shtrohet.

“Varrosmëni, por të ma lini njërin gji jashtë se kam për të ushqyer e rritur djalin !” kishte thënë ajo. Njërin këmbë për ta përkundur, njërin sy për ta parë dhe veshin për ta dëgjuar zërin e tij. Një krua që është bërë çashme në Mu-ranë është dalë nga guri si maje hinke. Ai dikur rridhte vr-ullshëm. Burimi është i shterur, por kur vjen rrjedha e ujit përcillet me një ushtimë shpërthimi, sikur kur bien gurët

ose copa dheu në ndonjë pus uji, tregojnë gjithandëj pa u hamendur. Po ai ujë është parë të ketë shpërthyer në të njëjtën kohë edhe në burimet anale në Vrullën e Licës, atje ku është edhe një shpellë, në të cilën buronte uji si një lumë me emrin “Troja e Odiseut”.

Dikur rrëzë Halëzezës kishte dalë një burim nga një kanal nëntokësor dhe shpërthente rreth njëzet kilometra më tutje në lindje, në Lopar. Kanali nënujor kishte humbur me humbjen e bariut, i cili e kishte zbuluar rastësisht vrullin shpërthyes. Një ditë, duke pirë uji, bariut i kishte ra fyelli në ujë dhe pas tri ditësh e ëma e tij, derisa kishte larë petkat në përroin e Lopçarit, e gjen fyellin e të birit të saj. Me të kthyer në shtëpi, rrogëtari pas shërbimit që kishte bërë te zotëria, ku ishte goditur me pagë si rrogëtar prej Shën Gjergjit e deri në Shën Mitër për t’ia ruajtur atij bagëtinë, e ëma e tij papandehur ia kthen fyellin e gjetur. Bariu, i habitur, e pyet të ëmën:

- Si ka mundur të bie në dorën tënde, kur unë e kam humbur te kroi i Halëzezës?!

- E solli uji vrull i tokës prej bjeshke...

Më vonë bariu filloi t’i përcillte përmes këtij kanali nëntokësor delet e prera për t’i pritur e ëma para se të bie t’ri ose tre çerek pasi të lindte dielli.

Mirëpo, nuk kaloi kohë e gjatë dhe humbja e shumë krerëve të deleve, zgjoi shumë shqetësime për të zotin e kopesë. Humbja e ogiçit, i cili i printe kopesë me kumbonë, e detyroi atë të dyshonte në rrogëtarin e tij. Një ditë prej ditësh filloi ta përcillte ag e terr, kur në një rast e pa bariun duke ia hequr kokën deles për ta hedhur në ujin, i cili aty ku buronte edhe humbte nën dhe.

Thuhet se prej asaj dite kur u zbulua nga zotëria ky burim ka shteruar dhe nuk dihet më për një rrjedhë të atillë. Mbase këto paraqitje dhe ndërprerje të burimit tregojnë ar-

dhjen dhe shkuarjen e pushtueseve, ardhjen dhe shkuarjen e ushtarëve të huaj, qysh nga kohërat më të hershme, prej helenëve e këtej.

Në këtë tokë të pasur, mbi dhe nëntokën e saj, gjithandëj etnisë me prejardhje pellazge, shihej se ishte oreks i mirë i mësymjeve të huajve që zbritën prej Karpateve, por edhe shkas i shumë luftërave pushtuese në këto toka. Mirëpo, asnjëri prej tyre nuk mundën ta gëzojnë, ashtu siç ua donte qejfi, i tregonte ciceroni plak një gazetares së huaj, e cila ishte afruar aq afër tij duke ia zgurdulluar sytë me një ngjyrë të përhimtë që reflektonte me tërë atë vurratë të gjatë si me pas dal prej dheut.

-Çmos na provoi Zoti deri më sot, o njeri?!

- Në secilin shteg, shpat, breg apo vend ka nga një gur varri, muranë apo një lahutë të djegur...

12.

Hija e gjallë për Azganin dhe Arapin e zi shtrihet gjithkah, e kërkojnë sot e atë ditë edhe pas shumë kohësh nëpër Itakë si aed Homer i verbër. Nisur nga Koka në Fushë të djegur, shpejt fluturon mendja deri te hieroglifët. Atje, në këngët e djepit, është kënduar epi për Topallen, atje të dala nga farat ende të pashpupuri-shura, flitet e përflitet nëpër rapsodi.

Në Rrezartë, aty përmes fushave të Majëmalit, janë të ngjitura sixhim për te Karadaket e Bjeshkës madhe, shtëpitë e të parëve të fisit. Barbaria dhe mizoria mesjetare i qet në hënëz, kështu ata u vendosën këtu, pasi u përzunë prej plëngut e pragut të vet.

Atje, nëpër ata damarë të brishtë, kërkoj rrënjët e fisit tim të degdisur gjithandej Arbërisë. Këto i kujtonin Azganit, ikjen e fisit të tij prej andej, pas pushtimeve barbare në kohën e kryqëzatave, prej kah i bie edhe një degë e vijës së Teodusit.

- E ku janë, ku t'i gjej ata?!

- Oh, ku t'i gjej?!

- Gjurmët më çojnë në livadhet e Topalles së zhuritur, nëpër ato tapi të grisura prej kohësh në arkivat e Stambollit. Për ta gjetur ku ra Paja ynë, ku kanë mbetur asht e kafkë, duhet t'i shkelim fushëbetejat e Jemenit të mallkuar në Lindjen e largët.

Molla e Kuqe, me atë copë tokë të zhuritur në gji, që kur ishte Kryezoti, (edhe ai i ndjekur nëpër histori) i ngushtuar toke, i rrudhur, krahësh e degësh, nëpër lumenj të gjatë, kurrë të tharë.

Sa e gjerë dhe e gjatë është udha...

Po, pikëepesë shqepur është Fisi im nëpër gjeografi të ndarë në pesë copa. Vendi i mrizave që ka Halëzeza i takojnë historisë së gjatë, një dheshkronjë që kur janë ato nëpërmes të Lugjeve të Lumit të Zi kanë mbetur në anën tjetër... Këto toka të moçme janë mbushur dhe braktisur sa herë që i kanë lëvizur akrepat e orës: Bizantinët, Romakët, Karpatet, etj. ... dhe ulërime e ujqërisë së tyre. Gjithherë për ata vlenë maksima e moçme: "*Njeriu për njëriun është uj!*".

Ato toka të ngjizura me brezin e kafshuar, kur kanë mundur i kanë shkelur, kanë marrë jo me pëllëmbë dore, por me mile, për të hyrë kështu brenda hartës sime. Për aq sa kanë rënë gjylet e topit e sa i ka arritur pushka e gjatë, këto pasuri, shtëpi e kasolle, të ndara pikëepesë gjithandej Arbërisë janë shfrytëzuar...i kujtonte Azgani sa herë i bie të vinte prej andej. Sa herë i bie udha e pazarit të kthente Az-

gani në vendin te Qafa e Trupit që lidhet me Bukurezën e malit përmbi mullirin e vjetër, e shikonte shkëmbin që kishte qitur dykrerësh si një çifte e Qeve, i dëftonte atij fytyrën e një Bukurie të Dheut, të fshehur prej se kishte lindur ai. Atij i kujtohen fjalët që ia thoshte Nënë Dilja se i ati i tij e kishte uruar të birin e tij të lindur me fat, kur kishin lidhë besë me shoqin e tij kaçakun, Kreshnik Trupin se po t'i lindte njërit vajzë e tjetrit djalë, do t'i bekonin të dytë për të trashëguar jetën bashkëshortore si dy kreshtat e Bukurezës së malit. Fytyra e Hanës i ndriste si hije e gjallë. Te Lisi në Rup, te Guri i Varreve dhe te Livadhi i Shehut për çdo ceremoni mblidheshin bashkëf-shatarët për t'ia dhënë lamtumirën e fundit dikujt, për të bërë pajtimin, për t'u nisur me besëlidhje për rrugë, punë etj, etj. Azgani i ishte ngulitur kjo dhe se fjalën e babait që e kishte lënë jetim do t'ia çonte në vend. Sa herë i bie të ka-lonte përskaaj Gurit të Ndrikullës, ku i kishte ruajtur bagëti-në sa ishte i vogël, përbri Arës së Artë, aty gjendej në një shkëmbi të latuar me pamjen e një gruaje. E kujtonte tregimin se Ndrikulla e kishte pas shkelur besën ndaj Kumb-arës dhe pasi që kishte pirë ujë në krua, duke qenë i lodhur e i munduar fort, ia kishte dhënë shpinën shkëmbit dhe ishte gjetur më pastaj i vdekur e prej atëherë kallpi i trupit të gruas ishte shenjtëruar në gur. Por, me shumë i kujtonte ato mendime që i vinin vërdallë kokës që shpesh ia rikujtonin atij se kur kishte lindur ai, gjithandej vinte haber, jo me bori të bërë nga briri i buallit, por me të shtëna të armëve, se kishte lindur djalë, i pagëzuar, Azgan, bir i Majëmalit. Fjalë i kishin pas çuar edhe Kreshnik Trupit se një jetë e re u ishte bekuar edhe Zoti pas lindjes së vajzës së tij Hënës, duke ia shndritur fytyrat mbi ato kodra të shtrira në horizont. Dhe një binjak pushkë më shumë në ato kohë mynxyrash.

Këto tubime tradicionale dhe rituale të lindjeve e pagezimeve, po rilindin ende nëpër kohë. Copa të një dheu dhe gjithandej etnisë nisin të grupohen ndër familje në oda e vatra rreth oxhakut për t'i bërë hesapet në mes veti, nëse mund të qëndronin ashtu të prerë e të gjymtuar, ashtu siç ishin ndarë e braktisur si trupa të huaj karshi atyre që sollën ushtritë e huaja, për të vendosur sundimin e tyre, qysh se ishte ra në vend të vet pushtimi otoman përtej grykës së Bosforit. Po përhapej një frymë e re publike mespërmes kazasë së moçme dhe gjithandej nahijes odë me odë, konakët, xhami më xhami për të mos duruar prej se ishin zhbërë kufijtë dhe ishin prerë prapë prej ushtrive naziste të koalicionit. Një përballje kundër tyre po zinte fill si resistencë e mosdurimit, mbylljes brenda vetvetes dhe shikimi i horizontit për të qarë këtë rrethim të hekurt që po ngushtohet ditë për ditë më tepër. Kjo po bëhej në mes brigjeve të lumit të Pindit dhe Bjeshkës së Madhe përmes mësuesve, nxënësve e studentëve, nëpër manastire e mejtepe që për herë po shtohet me mësimin amëtar ndër oda e konaqe të kthyer në mësonjëto të para fetare dhe laike. Ndër ata që bënë bërthamat e para të atyre motmotit në frymën e luftës çlirimtare po prinin Babushi e Kadiu, Urti, Selami Meta, Çollaku dhe Beci. Xhela sapo ishte kthyer nga burgu me një përvojë të madhe po i mbledh rreth vetes, në shtëpinë e tij të marrë për banim, prej se kishte ikur si muhaxhir nga anën tjetër që shtypej më fort nga dajaku e plumbi i bullgarit të dytë. Mëhallë me mëhallë po endeshin njerëzit e tyre për t'i bërë mendjet në forcimin e krahëve të tyre, jo vetëm për në punët e mundimshme që bënë nëpër minierat që po grabisin të huajt pasurinë e tyre, por edhe nga një krah pushke për të forcuar përballjen përmes një rezistence të pamposhtur, duke u ndërlidhur përmes korrrierëve nëpër të gjitha shtigjet që çonin drejt një udhe që e

shihnin dritën dhe të nesërmen e tyre të lirë. Ata besoni në bindjet e tyre që do ta arrinin me formimin dhe rreshtimin e tyre në aradhen e parë që kishte bërë skeletin e një hierarkie ushtarake komanduese e të ndërlidhur me një front të përbashkët që lidhja mbahej përmes Azganit dhe Raziut. Një lidhje e tillë serioze dhe mjaft bindëse e shpresëdhënëse nisi në një cep të Hamajve, në drithnajat që po vihej në një bazë të fortë përmes një të dërguari. Hoxha, nga ana tjetër e tokës së Arbërit, së bashku me Spahiun, Kërpuskën, Gulin, Kaspin, Dejdini dhe Sojevën. Atë natë të vjeshtës së vonë arritën edhe luftëtarë të tjerë që zgjodhën Xhelën për t'u prirë në aksionin e parë për të liruar nga pushtuesit digat e pasura të minierës, duke iu bashkuar edhe nënprerëfeti i kazasë, Berisha, nga anën e Stanit që përbënte krahun tjetër të një lidhje gjithandej etnisë. Më pastaj, nisin një varg zinxhir i shtrirjes së dhunës përmes një vale të re të arrestimeve, burgosjeve, por edhe vrasjeve sikur që pasoi detyrimisht tërheqjen kah Maja e Sharrit që shoqërohet me një anarki të pranimit-dorëzimit, në mes të forcave të huaja të koalicionit fashist. Nga ana tjetër, pas një konflikti të armatosur, ka dalë në skenë Mullai i Kazasë në mbrojtje të atyre që po u rrezikohej jeta, pasuria dhe lëvizja e tyre nga organizata famëkeqe "Dora e zezë", që vriste e priste natën dhe ditë, madje edhe atë në qendër të kazasë së vjetër. Por, secili po arrinte të kuptonte atë që po ndodhte. Ishte qartësia dhe bindja se nuk ka zgjidhje tjetër, pos lirimit nga ajo "Dorë e zezë" që u sillej kokave të tyre si një murtajë dhe me tehun e skuadronave të vdekjes. I ra hise që Rama t'u dal në krah një grupi të tij që po tërhiqej malit nga një rrethim spontan, që po i bëhej atyre se gjoja me veprimet e tyre, po e sertonin e hatëronin zullumqarin që shfryhej për t'i nënshtruar të jetonin ende me logjikën e robit dhe shfrytëzimit të robit deri në asgjësim. Mullai i

kazasë i kishte mbledhur krerët e gjitha krahinave juglindore në një besëlidhje për të mos lejuar asnjë trup të dyshimtë të kalonte këndej kufirit, përgjatë udhës së Frëngut, nëpër të cilën lëviznin përmes vijës hekurudhore në juglindje dhe perëndimit. Aty po bashkohen të gjithë në një fushëbetejë që të mbeten të pamposhtur në Maje të Kokës dhe Rekë të Gjakut, ku trupat pushtuese u kapën nga forcat vullnetare në një trekëndësh të asaj ngushtice që nisi përpjetë deri në Majën e Zezë, të Brizës dhe atë të Sharrit plak, duke u dhënë një shembull se si luftonin për tokën e tyre. Me atë rast, si ditë feste morën dhe vendosën Shkabën dykrenore pa kurrfarë shenje tjetër në të gjitha qendrat përgjatë frontit juglindor. Një copë e vogël toke në një cep bënë luftën e madhe si Oso Kuka që ngreh digat e barutit mbi atë Kullë baroti të Vranina...

Testamenti që lexuan pasardhësit e tij, shkruante:

Azgani ishte një aktivist dhe patriot i rëndësishëm shquar. Jeta e tij ishte falja dhe mbrojtja në fisin e tij. Azgani kishte mbetur jetim, pasi babai i tij, Ramadani, ishte torturuar mizorisht nga policia bullgare në vitin 1918, dhe kish vdekur pas plagëve të marra në luftë, si pjesëtar i Lidhjes së Kaçakëve në Malësi të Bjeshkës madhe. Ajo Malësi asokohe ishte nën pushtimin e Bullgarisë. Azgani me katër vëlzërit dhe motrën e tij u rritën nga nëna, Dile. Si trembdhjetëvjeçar doli në mbajtje të vetës dhe familjës dhe vatanit, për sa ishte duke punuar në Orizarë si shegert, ai shërbeu vite me radhë. Pastaj në moshën njëzet e katër vjeçare u martua me Hanën me të cilën e kishte fejuar i ati ende pa lindur me bastin e lidhur me mikun nga Bukureza. Nëse i lind djalë atij, ta marrë vajzen e tij, nëse do të jetë vjază t'ia jep për birin e tij. Azgani u lidh me aktivistin i shquar. Më vonë, përmes lidhjeve familjare krijoi kontakte edhe me patriot tjerë, deri sa edhe ai u

burgos, dhe vazhdoi ve-primtarinë kombëtare me minatorë në minierat e Bjeshkës madhe. Azgani ishte ndër luftëtarët kryesorë të form-acionit çlirimtare në viset frontin lindor pas formimit të aradhës së parë shqiptare të komanduar. Sulmi i parë i ar-matosur për marrjen e Minierës së malit, e cila ndodhet në mes të malësisë, ndodhi natën e vjeshtës së parë. Aty kishin ardhur edhe luftëtarë të tjerë, të cilët zgjodhën komandant e komisar për t'u prirë në aksionin e parë për të liruar nga pushtuesit digat e pasura të minierës. Në aksion prinë komandant, Komisar me luftëtarë të tjerë. Azgani ishte korier përgjegjës për përcjelljen e zonës lindore. Në mars kur po mbillej tërshëra, në moshën njëzetë e tetëvjeçare, Azgani u vra në një pritë karshi karakollit bullgar te Koheni, në vendkalimin kufitar bullgaro-italian në vendin e quajtur Suka. Bashkë me atë u plagos edhe një bashkëfshatari i tij. U varros në Maje te Suka dhe, pas vrasjes së tij, askush nuk bëri balël të nxënë vendin e tij.

13.

Korbi i zi u rrinte mbi kokë edhe në male, edhe në fushën e djegur. Ishte ditë e bukur atë ditë kur Azgani doli me Arapin e tij.

Azgani mendonte me vete: moti kohë kam hipur mbi atë shalë ati, Gjok i zi, jo i harlisur. Kam kalëruar në të si me Arap të zi, kodër më kodër, shpat më shpat, flakërimë... me atë të zi, shaluar kam gjurmëve të patkonjve të tij, kujtuar nga një kronist shtegtar, shteg më shteg, nëpër gjurmët e të cilëve kanë mbetur njolla gjaku dhe eshtrat e atyre; brinjë, kafka dhe medaljone të ushtarëve të mbetur në fushëbetejë.

Nuk kaluan shumë ditë dhe mblodhën armët në fshat... Argati i huaj hafije, i cili nuk la gur e dru pa lëvizur, për të qenë i mirë çka i ra në dorë e si i tha zotëria. Ua kishte sjellë diellin mbi kokë duke i goditur, madje edhe ku nuk duhet, njerëzve të vet. Nuk u kishte lënë gjë të gjallë mbi trup. Vetëm shpirti u kishin mbetur...

Natën e dasmës së Ajrit, xhandarmëria i rrethuan tri shtëpitë e familjes së tij, morën municion e armë dhe një revole të axhës Rustë. Dy javë burg i mbajtën njerëzit e dasmës. Ndërsa kmeti i katundit ka kërkuar që të lidhet Azgani me pranga në duar e në këmbë për t'ia dërguar të parit të komunës. Pastaj ai ta zgjidhë me dorë të vet e më pas t'ia fal sipas zakonit. Por, Azgani nuk kishte pranuar një poshtërim të tillë dhe i dërgoi lajm kryetarit se nuk i kam borxh atij të lidhem.

- Një herë më ka lidhë nëna në djep, më nuk lidhem i gjallë!

- Nuk mund të të ndihmojë kush më, as shtatë krali, - i'u kthye kmeti atij.

-Taksirat, taksirat e paske pas me la hapsanën...

- Le ta dinë të gjithë se lira nuk falet! Në hapsane të armikut nuk shkoj, qoftë edhe me la me kokë! - murmuriti Azgani.

Arap i zi, ndonëse ravën, troku i tij shpeshherë ka thyer heshtjen tinëzore dhe ka vrarë syrin e keq që ka bërë magji pas mortit të shartuar pranverë më pranverë. Me Arapin e zi ka shëtitur han më han me anxhik në shpinë. Gjoku i zi ka nuhatur erën e tagjisë nëpër hambarët e zbrazura të dritnikut, sepse as për njëqind napoleona nuk gjenë me ble as tërshërë, as elb të parvjetme.

Gjoku në këmbë kotej. Kur shkelte këmba e tij prej Na-issus-Ulpianë-Skupë-Selanik nuk lente ma Razi pa marrë, në tokën e së cilës bukën e merrte tjetër kush.

Mbi Urë të Musketarit vërtitet vetinë ende pa kënduar kënga e gjelave të mëngjesit të parë, pa u hetuar nga kordoni i xhandarmërisë që pati shkelur pas zaptijes së tërhequr përtej Grykës së Bosforit.

Këmba e tij me nallçe ka shkelur nëpër kalldrëme, vringëllimë, pranë Shatërvanit për të bërë pazarin te dyqanet, ka shkelur te Lama e Millit dhe Mulliri i Kokës. Sonte, thonë, është mbathur te nallbani dhe ka humbur në errësirën e dendur ende pa aguar dita e maramës...

- S'ka kush ta marrë nesër, në vrapimin e gjatë, maramës, pos Arapit!- thonë çarshisë së vjetër, te hamami i Sahat Kullës. Gjoku, me të rënë terri i parë, te dyqani i Derë mëhallës ngarkohet me zarzavate të shtëpisë për t'i dërguar pastaj atje ku i duhen zotërisë së tij.

Gjoku i zi natën e fundit kishte nuhatur pusinë dhe ndier erën e pritës përmes tymit të duhanit në shkurret e Majëmalit. Dhe, nuk i binte dot shtegut që të nxirrte përtej lumit. Sa herë është tërhequr kështu kur e detyronte i zoti t'i bie trup andej. Thonë se e kapte frenin me dhëmbë dhe nuk ka pasur njeri që mund ta ndalte derisa e ka kaluar pusinë. Prandaj, i zoti i tij, vendosi të mos e ngiste më tepër.

Ai ndaloi për t'i dhënë ca kokrra sheqer.

- Dori!... dori! ... gjok!...

Atë natë Azganin e përcillnin për në shtëpi truprojat me armë të fshehura. Ata e përcillnin për ta mbrojtur nga ndonjë sulm në pusi. Asaj nate pa hënë, malit nuk i besohej. Shtigjet, që kalonin përgjatë rrjedhës së lumit të Bindit, ishin të zaptuara nga pushtuesit. Pas tyre, pa u vërejtur fare, po u shkonte pas edhe hafija që ishte paguar, t'i përcjell hap pas hapi.

Natën e parë hynë nga një dritare anësore për të kontrolluar armët e fshehura në trapazanin te Rraha. Nuk dolën derisa e gjetën pushkën e Azganit. Ia thyen gjilpërën dhe

ikën pa u hetuar prej andej, që më pas t'i vihet pusia. Faza e kishte dëgjuar rrapëllimën, por kishte heshtur duke mos e bërë të madhe, pa ditur se çka do të del më vonë. Një natë andej nuk kishte kaluar asnjë njeri i gjallë. Disa kalimtarë me halle kishin pritur deri vonë për të kaluar lumin me shpresë se mos po kthehej Azgani me Arapin e tij. Ata kishin mendjen t'i bashkoheshin karvanit të prirë prej tij. Por, kot. Asnjë udhëtarë tjetër nuk kishte shkelur më pas tyre. Ende nuk ishin kthyer prej natës së kaluar kur kishin trupuar me një karvan udhëtarësh që shkonin për pazar në çarshinë e vjetër të kazasë për të marrë krip, vajguri dhe rrallë ndonjë zot shtëpie blente edhe kokrra sheqeri për kafe. Derisa po ktheheshin udhës për në shtëpi, nga divanhanet e tyre, përreth çarshisë, po i shikonin njerëzit anash me habi. Mendja u thoshte se pas veti kanë një çetë të armatosur deri në dhëmbë. Ndërkaq, para se të arrinin në anën e Majëmalit kishin trokitur në një familje që ishte e ardhur nga andej dhe e vendosur aty nga zullumi i madh i shkelësit. Tokat e tij kishin mbetur përtej lumit të shkelura nga tiranët dhe egërsirat të lëshuara nga malet e largëta. Një njeriut, duke trupuar iu duk hija. Përshtëndetje nuk mund të kishte, vetëm një thirrje dhe kundërpërgjigje.

- Hej... o hej ...

Dy veta sapo kapërcyen malin, pa prek e prenë udhën. U dëgjua një shushuritje e malit përreth. Ata të dy si hije u zhdukën në një shteg mali.

Ata më parë, në heshtje, i janë afruar shtëpisë së një të afërmi, që atë natë, për fat, e kishte pasur përplot me mysafirë të ardhur nga ana tjetër e kufirit.

Pa hamendje kanë trokitur te porta e kësaj strehe për ta kërkuar të zotin e shtëpisë, ndërsa dikush prej burrave të kësaj vatre nga trapazani u kishte thënë:

- Ende nuk është kthyer i zoti i shtëpisë, që kur ka shkuar te Rraha për të marrë do sende që ia keni sjellë mbremë prej matanë bregut...

- Kontrolllo armët se miku mbrëmë na i ka fshehur prapa parmakëve, të hamami, imzot.

- Nuk i besohet Dinit se moti ai e ka përzier shtëpinë! - ia kthen Azgani.

- Po, shtëpinë e ka të përzier edhe hasmin e kemi në derë, imzot... Hafija nuk le gur pa prekur, për hesap të armikut tonë paguhet...

- Nuk ka ku shkon, pastaj po ndodhi ajo që po thua, veç nëse e përpin toka! - i tha këto fjalë Azgani shokut të vet.

- Toka, në këtë kohë dhe në këtë natë të pabesë, mund t'i hajë njerëzit e vet...

- Këtu jemi si në shtëpinë tonë, imzot. Shtëpia e vëllait është përkrah,- pëshpëriti Kryezoti në heshtje, derisa mundohet ta tërhiqte Arapin i Zi, të cilit i kishin rënë frenjë të nën dhëmbë.

- Mirëpo, ne nuk do të shkojmë më tej. Më duket paksa është herët ... Po e ndezim një zjarr përkarshi përroit që të kemi vend për një istikam.

Sa çel e mbyll sytë, Kryezoti e ka mbledhur një krah shkurre, që ende nuk iu kishte dalë sythi i pranverës së hershme. I ka shkrepur fijet e fundit të shkrepësës për të marrë më pastaj hov flaka e zjarri.

- Një sy gjumë e kisha marrë për këta tre çerek sa kanë ngelur deri në zbardhjen e ditës, derisa të këndojnë gjelat e parë.... Ti më bën roje Dini, unë po fle pak, edhe pse nënë Dilja më ka bërë lutje: pash gjirin që ta kam dhanë mos flejë dhe mos shko më matanë, se nëse të merr plumbi në pritë ose në gjumë nuk ta bëj "hallall". Ia kam dhënë besën: "*Nënë, nuk po mundem më kështu, si dikush!*" iu kam përgjigjur nënës para se të del nga shtëpia. Nënë Dilja i

kishte thënë:” *Uji i Kohenit gurgullon shpejt, kujdes kur e kalon andej se mund të të përpijë pa lënë shenjë as nishan.* Atje është parë një grua e dëftuar si njeri dhe e veshur në të bardha, e cila e mbyt secili që kalon andej!”

Azgani nuk brengosej fare se çka thonin gratë.

-Atë natë pak kam qëndruar në shtëpi, po ia kam dhënë besën se kjo është udha e fundit për ta çuar amanetin në vend...

Azgani edhe një herë porositi truprojnë e tij ta ruante derisa ai të kotej i mbështetur përbri zjarrit. I mbuluar me qyrk e mori gjumi i parë. Zjarri i kishte përpirë të gjithë drunjtë e grumbulluar. Truproja largohet pak për të marrë ca shkurre tjera përtej, kurse pushka i kishte mbetur në mes dy zjarreve. Prapa tij afër Kryezotit nga të tri anët e malit pëlcasin armët një pas një si në gropë të zjarrit. I mbërthyer, Arapi i zi sokëllinte dhe hingëllonte. Oshtinë Lugjet e Gurit të Bardhë. Këto krisma dhe hingëllima u dëgjuan përtej shtatë kodrave e shtatë brigjeve. Kryezotit i kishte mbetur pushka e pashkrepur ndër duar që iu kishin përgjakur deri në bërryla. Gjaku i mbet ndër male. Gjoku i është sjellur Kryezotit dy a tre herë, duke i marrë erë trupit që kishte marrë pesë a gjashtë pushkë. Jo larg janë dëgjuar klithjet e fundit të Kryezotit:

- Ik gjok se t’i duhet ta marrësh maramën... për ta çuar i vetëm në shtëpi. Se prej sot je mbet vetë... - mezi i dolën fjalët nga goja. Një palë hejbe, që i kishte varur në shpinë, Arapi i hodhi vringëllimë nga poshtë. Dhe, pasi kishte marrë turr drejt lumit për të marrë lajmi dhenë, gjithandej etnisë, Kryezotin e kishte lënë shpirti...

Një kordon i asqerëve të karakollit nuk kishte mundur ta kapte atin.

Si vetëtimë fluturoi lumit të Bindit.

- O na vranë! Na vranë pas shpine ata që i kemi fal! -
dha lajmin njeriu që ishte roje.

- Dy pushkë i kam edhe unë në trup, por jam i gjallë,
shkoni kah kryezoti! - u bënte më dorë andej kah zjarri.

Pa aguar ajo ditë shkurti, gruaja e tij, Hana i kishte hapur grilat e drunjtë të dritareve dhe po e priste në ankth atë natë, pa asnjë sy gjumë. Edhe nënë Dilja kishte dalë në trapazan dhe po e shikonte udhën kah Roga e Fletëve mos po kthehej Azgani prej andej. Duke shikuar thellë në errësirë i bëhej sikur po e shihte me plisin në një anë, mbi syrin e zi të djathtë, sikur atë ditë që ishte martuar me Hanën. Iu kujtua se si babai i tij e kishte fejuar atë para se të linde si kaçak mali me një fjalë bese se po lindi vajzë do t'ia jepte për djalë babait të Hanës, nëse lind vajzë do ta merrte për djalë.

- Hanë, mos erdhi Azgani se me është dëftuar sikur Arapi po e kthente Princin e kaltër! - e thirri nënë Dilja nga ana tjetër nga frëngjia karshi sokakut.

- Jo nanë, se edhe unë jam tu e prit gjithë natën e lume... -
iu përgjigj ajo me atë gjysmë zëri të shterur.

- Azgani më dha besën se i gjallë apo i vdekur do të kthehet sonte. Mos i ka ndodhur diçka se ai nuk i luan fjalës?!
- fliste nënë Dilja duke gjëmuar për të parën herë pas sa kohësh që kur ishte mbet zonzë dhe zot shtëpie. Azgani ia kishte mbuluar me lavdi vuajtjen, jo vetëm asaj, por gjithë nahijes.

- Kohë e vështirë, kohë lufte, oj nanë! Nata nuk ka besë!
Azganin as Arapin nuk mund me i ndal as plumbi pa na sjellë haber...

Në ato fjalë, duke çel dita, Arapi arriti në shtëpi që ta sjell kumtin e hidhur të Nënëlokja që e kishte rritur si dritat e syve. Ajo priste në dritare me duar në gjë kthimin e Azganit.

Hingëllima e sokëllima e Arapit, me t'u kthyer, nuk ka lënë këmishë në shtat, as njeri në shtrat. I është sjell shtatë a tetë herë shtëpisë për t'i rënë derës së ahurit me këmbën e djathtë... Ishte dita e fundit, dhe prej asaj dite ai nuk ka dalë nga ahuri.

-Të nesërmen Kryezoti, sipas zakonit, varroset në vendin e rënies me pesë-gjashtë veta nga anasit, me një bat-are të shtënash me armë...

Kështu ia kishin dhënë lamtumirën e fundit bashkëluftëtarët përtej lumit e përtej malit para hundëve të zaptuesit.

- E vranë, sepse i mbronte që mos të vriten! - tha njëri nga luftëtarët e togut në fjalën e tij të fundit, duke u drejtuar prapë në Halëzezë.

- Me një plumb hafija vrau në dy anë: preu udhën për të mos u lidhur trualli te porta e madhe që ishte lidhja për matanë dhe e la derën hapur pa mbrojtje ...

Në gur të varrit te koka një epitaf: "Vdekja është si me le!"

Pushka e Azganit që ishte bërë murtajë për asqerin, si shenjë për ta dëshmuar vrasjen, iu dorëzua komandantit të krahut lindor në Vrajë.

Në Majëmali këngës së Oso Kukës dhe "Lavdia e motrës" i shtohet edhe kënga për Azganin. Kështu, nëpër shekuj dheu kishte vazhduar ta ruajë gjakun e atyre që ranë gjithandej etnisë.

Topalli, si njeri i malit, ishte bërë me zor cub, i kishte pas dal zëri se ai do të kap dorasin e Azganit. Por, kush i besonte atij, sepse nga skamja apo Hadi për ta mbajtur çetën e tij, ishte detyruar që t'i vë pritën një zengjini derisa po kalonte përbri Majës së Zezë me njerëzit e tij. Topalli e kishte edhe Sheqen në Maje të Gorenit, njeri me sy të verdhë si çapin, me gjuhë të vrazhdë e të pagdhendur që të kallë datën. Pas takimit të Shën Stefanit, ku iu “prenë petkat” atdheut, ai kishte kaluar nëpër kulmet e dymbëdhjetë shtëpi-ve në qendër të Rumelisë, për ta vrarë konsullin bullgar, të cilit ia kishte vënë syrin kaheër.

Në ditë tregu në Pazar, Mani, një njeri që donte të bëhej kaçak, e kapi peng nipin e një zengjini të njohur, për të cilin, më pas po i kërkonte “rabush” për lirimin e tij; lira të kuqe turqie. Kështu mendoj që do të bëjë vend për t'iu bashkuar pastaj çetave të kaçakëve nëpër male, për të mos i rënë në dorë pushtetit që po e kërkonte. Por ata nuk e pranuan dot, sepse Mani “nuk kishte arsye!” Këtë po e bënte për hesap të tij. Pas kësaj mbet kaçak i vetëm për të bre-
dhur maleve dimër e verë, si ujk i vetmuar.

- Ruajuni Mani se ai për dy pare të vret ditë me drekë, - i thonin secilit që merr udhën përpjetë për ta kapërcyer Bjeshkën e madhe. Edhe Mani, mendonte, ta bëjë atë që nuk bëhej dot. Por, kot. Koha i kishte ikur për ta futur veten në histori. Megjithatë, ai mendonte me zor të lente emër me çfarëdo vepre. Ai donte ta përmendnin në oda.

Një ditë prej ditësh del në pritë në rrugë për ta nxënë një zotëri, i cili dilte gati për çdo ditë mbi fshat, rrëzë malit. Në mungesë të tij, i merr peng djalin dhe i çon “haber” pas karrocierit se kaçaku Man Topalli i kishte qit “rabush” tri dhjetë lira për t'ia liruar djalin. Zotëria nuk po hante llafe me asnjë send për të rënë në ujdi me kaçakun Man Topalli.

- Nuk i kam borxh gjë atij njeriu! Po i ndodhi diçka djalit, ma ka një gjak borxh, pastaj nuk do t'ia kursej as familjen me rob e robi...

Po aq i bënte Mani. Ai asgjë mbi shpirt nuk kishte, madje nuk kishte për kë të bëhet kurban.

Mirëpo, nuk kaloi kohë e gjatë dhe ranë në ujdi. Ai e dorëzoi pengun, por hesapet nuk i dolën ashtu siç mendohte. Gjatë kësaj pune i mbet edhe një “bisht”, sepse mbet një i vrarë, pikërisht ai që kishte hyrë dorëzon për pajtimin e kësaj pune.

Pas kësaj nuk kaluan shumë ditë, polli edhe një bela tjetër, ku ishin përzier edhe zotërinjtë në mes veti. Një fjalë e përvjedhur vesh me vesh, nga ana tjetër e shpatit, kishte kaluar edhe këndeja për të ra në vesh te Mani: Talir agës i kishte dalë gruaja e dytë prej dore dhe po kërkonte në gjithë kazanë një burrë që guxon me marrë. Pa një, pa dy... Mani i doli zot asaj me marrë. Asnjë grua nuk do ta pranonte Manin për burrë, por kjo këtë e bënte sa me shkëput kurorën nga Talir Aga. Pasi që e siguroi punën mirë, një ditë prej ditësh, e panë njerëzia duke shëtitur udhëve me gruan e dytë të Talirit. Ditët po iknin dhe Mani po e mashtronte atë grua të fisme duke i thënë se do ta çonte në shtëpi, por më parë donte të rehatohet puna me Talirin. Por ai nuk kishte ku ta çonte, pos te ndonjë i afërm i vet, dhe atë duke rënë terri, ndërsa ngrihej që me natë dhe ikte kah sytë këmbët.

Një natë i ra shorti të kalojë natën në katundin për karshi, në Rrezearë. Edhe kjo natë i doli si kapuç me mangë, sepse një burrë, i cili ia mori gruan shkoi te kadiu dhe deklaroi se e kishte marrë me hatër e jo me zor. Kështu i doli përgjithmonë nga dora kjo grua Mani. Ajo grua e pa sa është “sahati” dhe vështirë ishte t'i kthehej Manit në shpellë, sepse ai po rrinte te lisi në Kacule pa kulm mbi krye.

Kot i çoi fjalë Mani dorëzanit se nëse nuk ma kthen gruan për tri ditë vetë ti, aty ku e ke marrë, të pret plumbi i martinës ku të na përpjek Zoti. Dorëzani ia ktheu haberin se nuk ka pushtet, xhandarë e as nizamë që mund me ta kthye robin, kur ajo vetë më nuk donë me të marrë. Fatkeqësia e zuri dorëzanin të paguan me kokë të vet ditën e Shën Gjergjit, i hipur në atin e saposhaluar, ndonëse atë ditë ishte nisur para mëngjesit në rrugë. Aty ku derdhet Përroi i Keq i Rrezeartës, nga pusia, dëgjohej një jehonë e pushkës. Pak pas jehonës së pushkës ai jep shpirt.

Pastaj u përhap fjala si era se Taliri me një të tretë ia kurdisë kurthin dorëzanit dhe Manit, që të vriten mes veti. Nga kjo ngjarje fqinjët qitën fjalë për Zybën e Lloçës, të cilit i ranë në vesh:

- Mani qiti pushkë për grua të huaj edhe atë të grabitur e që donte me zor prapë me marrë ... Ti çka po pret që nuk qet pushkë për robin tënd që na e koriti fisin dhe honedon na la me marre...

- Po nëse ty nuk ta mbanë bytha me ngreh këmbën e pushkës, na dalim e vrasim atë qen bir kudre!

Haseni ia kishte marrë birin të Zybës gruan, me bohçe e me kuleç atë ditë, duke e dërguar ditë me drekë në gjini së pari, me kali.

- Me isharet ishin kanë pas marrë vesh,- i tregojnë fqinjët Zybës. Ditën e ikjes nusja i kërkoi vjehrrit që ta ndal kalin me krye nevojën, ngase zifafeti i kishte pas bërë zarar. Kurse, për kob, vjehrrin nga marrja, ia kthen shpinën derisa ajo kishte humbur malit dhe e kishte takuar Hasenin e Licës, ashtu siç ishin marrë vesh...

Dorë për dore i kanë parë në pikë të ditës duke kaluar nëpër fshat. Prej atëherë fjalët e hallkut e birat e gardhit nuk u mbyllën. Kot i çoi fjalë Hasnit se ia kishte marrë gruan e tij, që me të ishin besatuar shumë kohë pa e marrë,

por Zyba nuk kishte mendje për ta pranuar. I dukej atij se nuk i kishte mbetur më fytyrë me dal jashtë shtëpisë. Prandaj, një ditë Zyba me njerëzit e tij, i vuri pritën dhe e vrau Hasnin, djalë të ri që nuk ia kalonte kush, as për dok e as për trimëri. Ndonëse as pas kësaj nuk pushuan llafet e hallkut edhe birat e gardhit, se duhet vrarë edhe kallauzin që i kishte qitur në pritë. Mirëpo, Zyba tashmë kishte dorëzuar pushkën, kurse pushteti po ia përgatiste gjyqin atij.

- Ti nuk e ke vra, Zybë?! - i tha gjyqtari atij, ndërsa ai përbehej në tokë e në qiell se e kishte vra me dorë të vet.

- A po e sheh këtë gisht ?! - (i tregonte gishtin tregues të kthyer si drapër kah gjyqtari)...

- Unë vetë, Zybë Lloça, me dorën time e kam vrarë!

- Ani Zybë, ani ! Ti e paske vra, a?! – i kishte pas thënë njëri para gjyqtarit.

Para kësaj, Zybë Lloça e kishte kujtuar edhe Gjylen që ishte therur me thikë te kroi i Dacit, përkarshi shtëpisë së tij. Atij i shkonte mendja vërdallë kah nuk e mendonte askush. Njerëzit i thoshin atij se...

- Gjyla e la burrin se nuk ish kanë burri i aftë për me mbajt grua!

Pastaj e kishte qitë fjalën se:

- Gjyla nuk kishte dalë ashtu si duhet, se ishte grua e tjetër kujt...

Por, për mos me ia qit zërin e zi, të dy familjet ishin marr vesh që me lëshua pasi të kalojë një kohë.

Një ditë, në një mëngjes herët, pasi që halla Gjylë ishte martuar për të dytën herë, te kroi i katundit përbri, ishte therë e copëtuar me thikë, ndonëse fjalët nuk pushuan se Gjylen e therri njeriu i parë që e kishte marrë për grua, që nuk i kishte dalë “çikë!”

- Kur të futën të këqijat në shtëpi, ta mbyllin derën me therra - i tha Zyba, Qahisë, një të afërmi të vet.

15.

Ishte kohë mynxyrash. “Tepricat” për katundarët ishin bërë barrë e rëndë. Ato si duket shpejt i zbrazën hambarët verën e sivjetme, më herët se herëve tjera. Gjithë bereqetin e mbërthyen në hambarët e “tepricave”. Drithërat e sivjetëm e të vjetëm po shkonin për vendet fqinje. Mbetën me gishta në gojë, pa asnjë kokërr misri a gruri. Kështu katundit nuk i mbeti tjetër shteg veç të largohet nga vatra.

Ishte edhe koha e zgjedhjeve. Me këto frymë që kishte në këmbë, për pasanikët dhe kmetin, nuk rriste numrin e kokrrave përkarshi hyzmetit që kishin bërë. Ata mendonin se do të zgjedhshin apo rizgjedhshin si “pasanikë” dhe kryeplak që ishin.

Pas zgjedhjeve, Balën e mori OZN-a, se e kishte hedh votën në kutinë e hasmit.

- Pse e qite kokrrën aty, Balë?! - i thanë.
- Nuk di, vëlla, si më rrëshqiti nga dora!
- Po pse e fute dorën aty ku nuk duhet!?- e pyetën sërish ata.
- E pashë të zbrazët atë kuti, i thashë vetes “hajt ta qes kokrrën” këtu se ish mbet si gjynah me pa ...
- Balë, tash ta tregojmë na gjynahun se neve nuk na vjen keq...

Pastaj kërcet druri si në kohë të kralit.

E morën në trajtim të mëtutjeshëm, por nuk shkoi shumë kohë dhe e lëshuan, po e kishin dërrmuar.

Disa bënin dert duke pyetur se a mund të bëhet diçka para se të zbres kufiri përgjatë Luginës së Llapushës si në kohën e mbretit. Kështu i thoshte xhaxhi Cipi, Balës. Atë vjet nuk i kishte mbetur gati asgjë mbi shpirt. Nuk kishte

tjetër para veti, pos tre-katër krerë me keca e dhi të malit. Edhe pse e dinte urdhërin dhe në çdo moment priste aksionin, ai e kalonte motin duke i ruajtur tinëz nga hyqmeti i ri.

- Dhitë dëmtojnë pyjet! Prandaj është marrë vendimi i Nehoros që të zhdukën ato... Atij që i gjendet ndonjë krerë keci apo dhie, do të ndëshkohet me gjoba të mëdha dhe do të dënohet me burgim...

Ka kohë që ky vendim ishte përhapur kokë më kokë. Megjithatë, xha Cipi u kishte bërë një kasolle dhive në pyllin e dendur, përkarshi udhës së pazarit. Atij nuk i shkonte ndërmend se mund ta diktonte ndokush. Po nëse hetohet do të bëhet gazi i botës para katundarëve të Dardhishtës.... Edhe dhitë e Cipit ishin bërë të egra si hergelët e xha Sykës me komonë. Mirëpo, dhive ua kishte hequr rrokatakat dhe nuk dëgjohej zëri i tyre...

- Për këtë nuk merr guximin t'i kundërshton askush! - thotë një nga ata të vetmit në lagjen e mesme të Dardhishtës, - po pse së paku nuk është bërë me rend mbledhja e “tepricave” shtëpi për shtëpi. Nga aksioni i fundit i grumbullimit të tyre nuk e dalluan askënd, por i rënduan të gjithë njësoj. Edhe atyre të Kodrës u morën, edhe atyre që kanë jetimë, sepse burrat u kishin mbetur të vrarë në betejën e fundit. Së paku të kishte një kujdes ndaj atyre shtëpive. Kryeplaku fillikat vetëm, duke kaluar si nëpër një tokë të huaj dhe të harruar edhe nga Zoti, i zgjidhte lopët me kapistër në ahur të jetimëve për t'i mbushur detyrimet ndaj atyre që plaçkitën, e në të njëjtën kohë për të thelluar hende-kun në mes të njerëzve.

Një ditë, derisa po ngjitej shpatit, i vetmi mësues i mësimt klasor, Shefa, përbri shtëpisë së Musafit, me disa nxënës të tij, soditi përreth tij mos po e hetonte njeri. Kur u siguroi se nuk e shihte askush, lëshoi shikimin drejt Kullës së bacës Hetë, e cila kishte shërbyer si shkollë fillore. Ai po i vëzhgonte dritaret gjysmë të thyera prej nga merrte dritë shtëpia e mësuesit të parë, Musafit.

- Vëni re dritaret! - u tha nxënësve të vet, duke ua bërë me dorë kah shtëpia për karshi tyre, mu aty pranë udhës së kroit dhe gurinës, - se si përpara i kanë bërë me dollap e frëngji, ku prej katit të parë mund të shihej gjithë ajo anë. Ato dritare ishin të vetmet që shiheshin nga shpati thikë përpjetë Gunishtes.

Sa arritën afër asaj kulle, panë edhe kasollen ku ishte e vendosur oda e familjes së Musafit. U sollën në anën e djathtë, prapa kullës, nga pjesa lindore, pranë arrës së koshit të kallamoqit. Aty ishte vendi ku i mbante të fshehura librat, fletorët dhe armët e tij. Prej aty kaluan pastaj në odë, ku shumë kohë, Musafi kishte kaluar duke lexuar e ushtruar me pishën ndezur deri pa zbardhur dita. Para mëngjesit, pa i bërë kujt derman, i fuste nën trapin te arra e koshit se po t'i gjenin apo hetonin hafija, të cilët po bënëin kërdi pas cubave të rebeluar të malit që kishin mbetur nëpër shpella të gurit, do të zbulohej i vetmi jatak që kishte mbetur ende. Atje e kishte të strukur babain, axhën dhe vëllain e madh, të tjerët bënëin jetën e të dënuarve në shtëpi të kthyer në burgje.

Mësues Shefa u lexonte një nekrolog nxënësve. Mësues Musafi kishte lindur këtu në këtë shtëpi në çerekun e parë të shekullit të kaluar, kur edhe atëherë, tinëzisht u kishin hyrë si pyka në trungun e njomë të trupit të gjymt-

uar në gjeografinë e Arbërit, projekti i agrarit. Jeta e atij mësuesi të kujton një pjesë të jetës së atit të tij, Kokës.

Babait të tij i kishte shkuar jeta në luftëra duke u përballur me trupat e armatës së tretë serbe e pastaj duke e lëshuar vendin e pushtuar nga asqeria turke, në Majën e Kikës. Ai, si i ri, ndjente mbi supe pushtimin e sundimin e ri. Më shumë bëri jetë kaçaku sesa qëndroi në shtëpi.

Iu kujtua se si “i ra” pushkë shokut dhe vëllait të gjakut e të pushkës, Qases, derisa iu kishte mbuluar me gjak fytyra dhe nuk e dinte as vetë ku po i vriste pushka. I kujtohej vrasja që bëri Haliçi te Fërkemi i kalit për t’ia marrë hakun rojëtarit, Metës së shkretë, i cili u vra derisa kthehej nga arat, te kroi i lagjes. Ai la gruan dhe vajzën, të cilat Hadi i mori në shtëpi për veti dhe për djalë.

-Fat i zi! - kishte mallkuar Musafi, sepse nuk donte t’i rikthehej më morti.

Çereku i dytë pas Luftës së Dytë Botërore, Meta me vëllamin dhe djalë e madh dergjen në burgje. Më vonë vetëm djali arrin të lirohet nga burgju. Mësuesi në mendjen e tij kishte edhe ngjarjet historike. I kujtohet se si arriti t’i bashkohet një batalioni të armatës shqiptare, në dimrin e madh, para se të kapitullojnë nazistët, derisa po kalonte aty pari. Musafi, si një trembëdhjetë vjeçar, në një mënyrë jo të zakonshme ishte lidhur me ta, pasi që në një gjuajtje me armë, te Kroi i Përroit, nuk e kishte gabuar shenjën. Musafit i dridheshin këmbët duke pritur komandant Haxhiun, për të marrë lejen e tij, që ta provonte edhe ai. Me të parën ndau rrasën e gurit në thërmija dhe pasi që luftëtarët e trimëruan për një sukses në shenjëtari aty për aty, kërkoi që t’i bashkohet, nëse mund ta lejonin ata edhe familja e tij, për të vazhduar shkollimin dhe stërvitjet në përfitim të shkathësive ushtarake. Aty po e përjetonte në thellësinë e shpirtit të tij, një rikarnim në shpirtin e tij.

Atë ditë Musafi mori pëlqimin, por më parë duhej ta kryente shkollimin si kusht i parë për ta ndihmuar vendin e lënë në duart e të huajve. Duke u ndarë prej tyre mori edhe përsëritjet për mësuesit shqiptarë, të cilët ishin tërhequr në kryeqytet.

Me të arritur në kryeqytetin e vendit, tre vjet e gjysmë studioi në gjimnaz. Në stërvitjet për shenjëtari nderohet me Medalje të Artë si përfaqësues i vendit në garat ballkanike. Ai, me të mbaruar shkollimin, me një dekret emërohet mësues i parë në vendlindjen e tij në Rem.

Në qershorin e parë të fillimit të gjysmës së dytë të shekullit XX, dy oficerë të lartë të UDB-së e ndjekin hap pas hapi. Ardhjen e UDB-së në fshat e parandiente mësuesi si kob i rikthyer nga ajo ditë që kishte përcjellë për në burg babain, axhën dhe vëllain. Kah gjysma e atij muaji, i trokas në derën e banesës së tij në Rem.

Para se të kthehej mësuesi nga një mbledhje e fshatit, ku kërkohej që ta dorëzonin njeriun e fundit të ilegales, Hasan Alinë, Limi dhe Oja futen të paftuar në banesën e tij, kinse për ta kaluar natën, por qëllimi i tyre ishte që ta dëbojnë atë përtej bjeshkëve.

Oja i tha:

- Ik ose ulu nën këmbët tona!

Mësuesi kërkoi me ngulm ta lëshonin banesën e tij, por ata as që lëvizën, duke kërkuar që t'ia sjellin edhe gruan për t'u shërbyer. "Këtë nuk mund ta përpijë!" mendoi vetë me vete. Kërkoi ta lejonin të shkon për të fjetur te sherbetori i shkollës. Atje ai e kishte lënë një revole për ta ruajtur kokën.

-Nuk mundesh me dalë aq lehtë, se duam edhe kokën e kaçakut të fundit! - i përsëriti Oja për të satën herë.

- Unë jam mësues dhe nuk njoh njerëz të malit! Ata që i njoh janë në burg! - ia ktheu mësuesi i mllefosur.

Dora e udbashit e përgjaku, por nuk e nënshtroi.

Limi i dha leje të shkon, por me kusht që të kthehet nesër për të vazhduar me trajtimin e rastit të tij.

- Edhe njëherë mësuesi kërkoi t'ia lirojnë banesën me arsyetim se është e pamjaftueshme për të fjetur aty, por ata edhe më tutje u sollën shumë brutalisht me te,- tregonte axha Meta në odën e tij.

- Kjo banesë paguhet nga paret e shtetit! - i tha Limi.

- Ne kemi informata se kjo odë është kthyer në shërbim të armiqve të shtetit...

- Nesër në mëngjes.... të pret fati i babës Hetë se je më i zi se ai!- i tha Oja.

- Këtë s'mund ta duroj! - iu tha ai, kurse te dytë iu sulën, duke e përgjakur fytyrën e tij nëntëmbëdhjetë vjeçare. Ai, edhe pse ndjente dhimbje të madhe nga plagët, nuk jepet fare para tyre. Ngrihet me forcën e fundit në këmbë dhe mezi shkon te portieri i shkollës të bëjë një sy gjumë, por atë natë nuk fjeti fare. Kur doli jashtë në oborrin e shtëpisë i pa fëmijët e axhës së tij që kishin dalë për ta pritur.

Ai në burg kishte edhe babain, axhën dhe vëllain e madh. I morën në besë për t'i amnistuar më vonë, por i dënuan me burg të përjetshëm. Vetëm vëllai i madh kishte shpresa të del nga burgu... Iu kujtua babai Meta, xhaxhai dhe vëllezërit në burgun e Nishit. Xhaxhai tjetër, i vrarë në frontin lindor e shumë e shumë të tjerë... Prandaj vendosi t'i kthehet malit, tjetër udhë nuk pati.

E merr revolen që e kishte amanet nga babai dhe u kthehet “mysafirëve” në odën e tij për ta dërguar amanetin e etërve në vend. Me të hyrë në derë i sheh duke luajtur shah, por në vend se t'i luante figurat e shahut për t'i nxënë në mat, nxjerr revolen dhe e zbrazti në ta. Duke dalë jashtë me nxitim e pa gruan e axhës Metë në oborrin e shtëpisë së tij.

Mezi i dolën fjalët nga goja:

-Thuaj se i vrau Musafi, se e zuri gjaku që po i vlonte pas gjithë asaj që na bënë. Nuk pata rrugëdalje tjetër ... nuk e bëra për nam e për nishan. Me të dalë nga katundi, ecte lirshëm nga ana e malit, nxitonte për ta zënë hapin kah Mulliri i Hanit të Axhës. Aty e la një fasule që ia kishte dhënë nusja e tij, Arba, për të mos e zënë gjaku. Theu rrugën dhe kaloi kah shkolla e Ukëmetëve, për të zbritur pastaj në lumin Llapush dhe për të vazhduar rrugës që të nxjerrë te Muhaxhirët.

Kaloi shtëpi më shtëpi, mal më mal e gur më gur, deri në jatakun më të sigurt.

Më vonë ra në lidhje me Alinë, me të cilin vendosen të largohen nga atje, për shkak se ishte shtuar zull-umi mbi jatakët e tyre. Kah fillimi i vjeshtës u nisën për në anën tjetër të Arbërisë së lirë. Ata nuk arritën ta kapërcejnë malin për të dalë përtej gardhit, bënte mjegull dhe bin-te shi vazhdimisht. Ishte një mot i lig që mbahet mend më gjatë se herëve të tjera. Atij iu kujtuan të gjitha mynxyrat e popullit të vet që i kishte shkaktuar pushtuesi mbi ta për ta zhdukur e për ta përzënë. Musafi në këtë moment të vështirë ndjente një krenari. Ai kishte shpresë se popullin e tij nuk do të mund ta zhduk as tash ky pushtues, ashtu siç nuk mundi ta zhduk asnjë pushtues deri më tash. Ai kujtonte disa popuj të tjerë që kishin jetuar në antikitet si trakët e avarët , të cilët sot nuk janë më. Edhe dyndjet me origjinë mongole janë munduar të na mbajnë nën sundimin e tyre, të asimilojnë e të zhdukin gjithçka që gjetën mbi tokë dhe nëntokën e pasur. Por, papërkulshmëria dhe lufta e vazhdueshme, edhe pse na kanë zvogëluar në masë, nuk kanë arritur asnjëherë të na zhdukin.

Një ditë vjeshte, derisa po priste lidhjen në Kokë, kishte vendosur të rrezikonte: do të qëndronte në kullën e vet.

Musafi po i qëndronte në besë nënës se nuk do t'i bie në duar UDB-së për të pësuar keq e më keq, ashtu siç i kishte ndodhur babait të tij, Metës, edhe pas amnistisë së premtuar.

Dy javë të vjeshtës shkuan pa i parë fare. Flitej për një dimër të madh. Sipas parashikimeve të plakave me kurrizin e shpinës së pulës, pritej të bie borë e madhe deri në dy metra. Këtë e thoshin edhe atë natë duke shikuar ashtin e pulës, të cilën e kishin prerë për Musafin .

Në odën e tyre mashkulli i vetëm ishte Mali, një jetim i Drinit që ishte vrarë në frontin lindor gjashtë vjet më parë. Ai po i rrinte pranë kaçakut të fundit duke soditur me kureshtje atë burrë leshatak. Motrat po e vëzhgonin terrenin dhe situatën e krijuar pas vrasjes së dy oficerëve të OZN-ës te Remi, para gjashtë muajve.

- Kaçaku i xhaxhit! - i tha Musafi me gjithë atë zë të plotë.

- Djali i vetëm që na la axha i Drinit! - i tregoi Hasan Alisë.

Atë ditë në kullë te Hetës po e prisnin lidhjen që kishin pasur për t'i përcjellur përtej gardhit dhe nuk duronin t'u vonohej lajmësi. Pastaj do të hidheshin përmes ujërave të Drinit, përtej kufirit së bashku me gruan shtatzënë dhe Gushin e sapodalur nga burgu. Gushi kishte ikur nga burgu pasi kishte lakuar grilat e dritares. Më pas merr gruan dhe së bashku me të arratiset maleve për t'iu bashkuar më vonë Hasan Alisë, i cili edhe do t'u printe për të kaluar gardhin. Kishin lënë vendtakimin me Malin e Zymtit. Para se të niseshin prej anës perëndimore të Muranës, ishin rreshtuar pas tij të shkujdesur pesë veta me uniformë speciale. Ishte një mot me lagështi dhe mjegull. E lanë Gunishten pa u hetuar dhe u ngjitën "Rogës së Rrushit" përpjetë në drejtim të Llapushës. Pastaj kaluan vargmalet e

Karadakut e të Bjeshkës, për t'iu bashkuar çetës së fundit të kaçakëve, të cilët kishin dalë maleve, jo prej qejfit, por nga zullumi dhe shpata e Demokleut që po u rrinte në qafë orë e çast.

Musafi e nuhati i pari tradhtinë dhe nuk e lëshonte nga tyta e armës Malin e Zymtit që kishte marrë përsipër për t'i përcjellur matanë gardhit.

- Mos ia ke frikën askujt se jemi të gjithë në një hell! - ia priti njëri prej tyre duke u rrotulluar.

- Po harron se biri i kujt je?! - ia tha Musafit, duke i tingëlluar për të dytën herë të njëjtat fjalë, sikur atë natë që e kishte përcjellur kobi i ndeshur me ata fatzi të UDB-së. Iu kujtua edhe vrasja e Azganit dhjetë vjet më parë, buzë kufijve të gardhit të thurur me zapti edhe aty ku kurrë nuk e patën vendin. Edhe Peza i pari i tyre e kishte pas lënë me fjalë të varrosët në mezhde të kufirit, për të cilin kishte luftuar gjithnjë para se ta lëshonin në mënyrë kolektive tokën te Molla e Kuqe, për t'i shpëtuar shfarosjes.

- Jo, nuk e ka nga frika, por nga ajo që vigjilon në këtë natë të errët, gjatë së cilës edhe gishtin në sy me ta shti nuk po shihet gjë! - iu përgjigjën atij.

Hasan Alisë, duke shkuar përbri degës së Drinit, i printe Mali i Zymtit. Dy të tjerë ishin duke e përcjellur për anash. Lumi ishte ngritur nga të reshurat që nuk pushuan asaj vjeshte.

Mali i Zymtit e deshi fati të qëndronte në harkun e parë, ku i ra në "rabush" gripi i tradhtisë. Një grup po i priste përpara tyre.

- Pse e kthen armën kah ne, fytyrëzi?! - ia priti me të parën Hasani.

- Kështu jemi marrë vesh,- ia ktheu ai. Por kësaj radhe Hasani nuk po i besonte.

Damka e tradhtisë, Malit të Zymtit, sipas planit të marrë nga UDB-ja, e dinte se komandantin do të goditët në gjoks, Musafi në Kokë, ndërsa Gush Ngushi të pritët me breshëri në shpinë derisa do ta kalonte lumin me gruan e tij.

Musafi e mbante për krahu gruan. Ai mbante edhe armë të gjatë edhe një revole që e kishte amanet nga vëllai i tij, Jeta. Armën e mbante në brez. Pas kësaj, duke kaluar me hapa të shpejtuar nëpër një rrafshinë, për herë të parë, pas gjithë asaj lufte, po i tradhtonte mendja. Në këtë heshtje shkrepën dy armë, njëra pas tjetrës. I pari bie Mali i Zymtit, kurse pas tij përplasen trupi i kaçakut, i goditur për vdekje.

Menjëherë pas kësaj u ndezen kandilat e turpit për ta ndritur terrenin, derisa Musafi me Ngushin po i priste dritat me rafalët e tyre, me qëllim që ta mbulonin terrenin me terrin e asaj nate të pabesë, që ishte improvizuar si në skenë të teatrit, te vendtakimi në Dri.

Dritat e kthyera në drejtim të tyre së bashku me sirenën e trupave pushtuese, fare pranë tyre, po e ndriçonin ujin e Drinit të përgjakur prej tre burrave dhe dy grave. Ndërsa një ushtar i ri po i përgjigjej zërit të gruas së Gushit, përpjetet për t'i dhënë një pikë ujë me grushta. Këtë e ndaloi Komandanti Kristë, duke ia sharë nënën shqiptare...

- Do t'u vrasim të gjithëve, shkërdhatë...

Lama e Miellit të kazasë po i priste në agun e parë që kur ranë.

As në emër të katundit nuk ua dhanë kufomat, as të mësuesit të vlarë bashkë me bashkëshorten e tij, as të tre kaçakëve të tjerë.

Familja e ngushtë e mësuesit kishte mbetur në gra e fëmijë. Nëna mallkonte edhe në ditën e tretë që ishin ekspozuar te pazari i Lamës. Asnjë gjëmë, asnjë pikë loti nuk

i kishte dalë asaj burrëreshe, as para masës së dalur te Lama e Millit.

- Nëna të ka rritë për krenarinë e sotme! Arbën, e more nuse sa ishe në male, pa dasmë, por dasmë të madhe të kam bërë sot! - ia numëroi një nga një te koka mësuesit, nëna e tij.

- Qohu e shih se prej shtatë nahijeve të kanë ardhur, biri im. Ta prita lajmin për lindjen e trashëgimitarit, por kjo është ditëlindja e dytë.

- Ata ranë për lirinë e këtij trolli!- u shprehën disa nga masa.

Pas saj, aty te Lama e Miellit, i kishte kaluar pranë edhe një plak, për t'i rënë me këmbë trupit të përgjakur. Zekë xhandari mori guximin dhe derisa bënte roje i tha atij:

- Ik, se kur ka qenë gjallë nuk ke guxuar ta shikosh as me bisht të syrit! As të vdekur nuk e leni të qetë, mësuesin, Bajlozi i Zi... - dhe ofshante thellë derisa ndiqte me sy gjithë atë masë njerëzish që bënin sehir.

Vetëm të nesërmen i tërhoqën kufomat e gjymtyra.

- U vranë në tradhti! - i thoshin njëri-tjetrit para shatervanit, por edhe të Ura e Musketarit të Kazasë, njerëzit që ishin tubuar për t'i përshëndetur për herë të fundit me një shikim.

Në vend se t'i përdhosnin, ata u kthyen të murosur në lapidar, të gjallë. Pastaj u varrosën pa adresë, sepse ishin "armiç". Ata nuk ishin hyzmeqarë të një pushteti të huaj.

Mallkimi i nënave iu bëftë ferr atyre që i vranë dhe nuk u lanë një copë tokë të prehen në amshim.

Ato bënë lutje te Zoti që t'u bëhet dritë të rënëve! Sot e atë ditë, thonë, u ndihet gjëma nën dhe te Kapia e asqerit.

Te koka u rri si një epitaf: Ringjallje!

17.

- Dashtë Zoti e nuk vritet kush më për punë të liga ose për fesat, ende pa e parë lirinë me dritën e syve! - u tha Arbëri. Atij prapë po i dëftohej një fytyrë që i vegullonte hijen e Azganit atje përtej maleve, mbi horizontin që dukej sikur kishte përshkuar si një ylber shumë ngjyrësh prej ujit në ujë, duke i buzëqeshur me lule në dorë.

- Në tokën time nuk ka predhë që mund të më kap! - u thoshte atyre që hidhnin granata si të ishin sheqerka.

Nënat luteshin: dashtë zoti e nuk vritet liria! I kujtonin ato pak shpresa e amanete që kishin lënë ata që ishin nisur në luftë, duke u thënë troç: do të vijmë me lirinë!

- Mos ma nxë vendin në rreshtin e parë! - u thoshte Arbëri. Disa të tjerë e pëlqenin vijnë e mesme të istikamit.

Agoni dhe Arbëri sa ishin në stërvitjen, në shkallën e parë, në vend të armës së zjarrit, iu dhanë nga një shpatë, kurse në shkallën e dytë kanë marrë nga një armë. Në shkallën e tretë janë caktuar si ndihmës në gulinov. Në shkallën e katërt kanë ushtruar me top 104 m.m. Ata nuk u ndallën, por vazhduan duke i thënë njëri-tjetrit: shkojmë më tutje!

- Mos ma merr për të madhe se stërvitet ishin më të mundimshme sesa lufta në istikame... Liria si ylber shtatëngjyrësh shtrihej mbi horizont, dhe si rëndom: shkojmë më tutje!

Derisa ishte në istikame, me lindjen e diellit parafytyronin lirinë. Derisa ishin nën breshërinë e armëve, kurrë nuk u ikte mendja se mund të vritet njeriu para syve. Nuk ke kohë as për ta varrosur të afërmin: vëllain, babain, nënën apo fëmijën. Mendjen e kishin vetëm të çlirohet vendi

se varr i madh ishte bërë Kosova. Të vrarët dhe të plagosurit zëvendësoheshin menjëherë më ushtarë të tjerë..

- Pritëm...o hej!

Një fletë mali lëviz me puhizën e natës, derisa ishin në roje me Arbërin.

Ata kërkuan të fiket drita se ajo shihet larg. Nata besë nuk ka në mal, këtu gjithçka mund të ndodhë. Askush s'mund t'i ndal, sepse ata duhet të kalojnë matanë, lidhja duhej të vendosej patjetër.

- Mos nxito Gjeraqinë ! Sa jemi, sa nuk jemi. Sot për sot nuk i dihet, edhe pse këtu thonë se je i sigurt në këto bjeshtë të Karadakut.

- Miku nuk prehet në besë në këto male. Por, ai që ka frikë kot lutet në qiell e tokë.

- Dhashë Zoti të mos na diktojnë këta xhelatë! - i thoshte Gjarpri, i cili lëvizte si era.

Rrëshqet në sfondin e kuq, në atë cepin e epërm të Arbërit, atë ditë pranvere, i cili rrinte si kreshtat e shqipes përmbi kokë. Një cep përmbi dhe rri varur te cepi i epërm mbi Muranë, i kthyer si luledielli kah lindja me shikim deri te Molla e Kuqe.

Gjithandej, një nga një janë shkulur. Atëherë kur nuk patën armë, soditën me shtizë e hark. Vetëtimë për ta mbrojtur plangun qëndronin natë e ditë mbi istikame. Me fjalën “besë”, gozhduar mbi cep, vdiqën nëpër beteja, ngjizur në ato troje te Cep i epërm i Arbrit. Dhe një fjalë-besë patën dhënë: që mbi ne mos të shkel më këmbëshkelësi, i cili tani më është shporrur matanë, te Cepi i Epërm i Arbërit.

Ai ishte rritur sikur të ishte tërhequr për veshi: trim shtatlartë dhe hijerëndë. Një ditë mali iu bë atij konaku i fundit. U ndriti mendjen dhe u dha buzëqeshjen. Ishte i heshur, i dashur, por energjik.

Arbri, atë verë, lëvizte nga një anë në tjetrën. Dilte në roje edhe në këtë anë. I kishin lënë amanetin njëri-tjetrit, nëse vritet njëri prej tyre...

- Në tokën tonë jemi, horr i horrave! - i silleshin këto fjalë, disa herë nëpër mendje edhe Agonit. Kjo thënie i kujtohej sa herë që dilte te Rraha.

Në atë katund, vitet e fundit, kanë ndodhur shumë gjëra që lexohen në këndvështrime të ndryshme. Për shkak të informatave kundërtëhënëse, shumë prej banorëve të katundit kanë ikur. Kështu ndodhi edhe pas asaj lufte në Luglinë dhe gjithandej Rumelisë, ku ranë dhjetëra martirë dhe dëshmorë lirie.

Në Rup, në fshatin përkarshi, lexohet e kaluara nëpër epitafet e varrezave të atyre që ranë në luftë. “Liria është fillimi i pafund”.

Filloi jeta sërish prej fillimit. Edhe kësaj jetë i thonë!

Megjithëse katundarët kishin varur shpresën se do të dalin më në fund në liri. Por kot. Sepse, ende nuk shihej shpresa për ta rikthyer imazhin e gjallërimit në Kokën e Epërme. Do të bëhej mirë vetëm nëse do të rrafshohen kodrat dhe brigjet, për t’i bërë ato pastaj tokë buke.

-Më nuk do të ketë uri dhe skamje! - pëshpërisnin.

Prej se doli ylberi katërngjyrësh, duke përshkuar male e fusha, kroje e koriye, nuk shteruan sytë e atyre që kishin ngulitur shikimin andej ku kishin jetuar denbabaden. Megjithëse u thoshin se “kimeti e lezeti” i malësisë do të dihet më vonë. Prandaj për këtë ata do t’ia shohin hajrin që kur ia kanë ngulitur shikimin drejt atyre që deri dje pinin bozë e salep në çarshinë e vjetër.

- Kush po e pinë, po e din, kush nuk po e pinë nuk po e din! - thoshte bozaxhiu i Çarshisë së Vjetër para hamamit të Xhamisë së madhe. Salep të nxehtë e bukë sapo dalë prej furre.

Atë ditë, prapa shitores së Tufës, ku bëhet pazari të shtunave, Azgani, te furra sapo e hante një bukë që avullonte, pati një përleshje. Rastësisht t'i thente bishtat dhe kënatat e pazarit me kontrabandistët që i patën ra në qafë. I ra në kokë një hafije që s'kishte lënë gjë pa bërë, bashkë me asqerët bullgarë, sepse ditë më parë u kishin ra në shtëpi atyre që kishin sjellur matanë kufirit për gjëra ushqime: krip, gaz e ndonjë kile sheqerguri. Zaptitë i patën vënë zjarrin shtëpisë së Selamit, kurse anëtarët e familjes i patën hedhur në pusin e avllisë.

- Atë ditë kanë ra kaçakët te Karadaket e fushës.

- Letra, letra ... pa-pa-pa-pa! ... (ishte si parullë) - po bëriste me sa zë që kishte, si tellall, ai, i cili në ditë pazari, në pikë të ditës, e shiste tinëz municionin për armë. Si asnjëherë më parë, njerëzit që kishin dalë për pazar, i shikonin vetëm markën dhe prototipat më të reja të armëve të dala nga uzina e kovaçhanes, si në kohë të mbretit.

Dy orë iu deshën kaçakëve për të marrë haraçin atyre që hodhën bomba në pazar. Sula me kontraçetën e tij po bënte kërdi, duke i kërkuar shtëpi më shtëpi, Agoshin me çetnikët e tij.

Pak më vonë, pas pazarit, edhe pelat e Sykës janë shastisur. Ndonëse nuk ua ka vënë askush shalën mbi shpinë, ende dinë të ecin revan e trok. Hingëllima e sokëllima e tyre dëgjohej larg, përtej shtatë kodrave, brigjeve, fushave e maleve. Njerëzve më të moshuar, që kanë mbetur gjallë, u kujtohet një shitës rrushi, i cili për çdo ditë tregu shëtitte me koshin e rrushit në dorë duke bërtitur si tellall dhe duke vënë dorën në vesh për të pritur ndonjë piskamë nga katundarët:

-H-o - o rrush, h-o-o rrush, sikur ky nuk ka kurrkush!

Në atë ditë pazari kishin dalë edhe dy fshatarë. Njëri nga Spati dhe tjetri nga Bregori. Mirëpo, seç ishin nxënë

keq mes veti, duke e lavdëruar secili katundin e vet: se katundi prej nga vinin ata ka pasur dhe ka burra më me zë dhe të përmendur etj. Për të vërtetuar këta, ata sapo i panë të rinjtë të Vjosa Bindke, i pyetën. Mirëpo, u zhgënjyen fort, se baballarët e tyre dhe burrat e atyre fshatrave nuk i kishte përmend kurrë askush.

Në fund të fundit, se a ka pasur apo ka burra në Spati apo Bregori, pakkush e shikonte Hadin, ngaqë atë ditë kishin dalë më shumë të shikonin mallin.

Prapë u dëgjua kënga e Dervishit nga ata që ishin ngjitur malit, sepse mali ishte jatak i tyre.

Hu, hu!.. baba hu!..

Mora mushkën me shkua për dru

Prita, prita se po vjen

Kish ngrit bishtin e po kërcen.

Rrushshitësi që kishte shëtitur tërë fshatin me koshin e rrushit në duar, atë ditë nuk kishte fituar as treqind dërhem që t'ia kthente terezisë borxhin. Ai nuk donte t'i ndërronte me kokrra rrushi të zi, të sjellur prej andej me koshat e tij, të lidhura anash në hone, për tre orë rrugë, teshat që i kërkonte ai.

Atë verë pakkush kishte arritur për ta lëruar tokën për të dytën herë, sepse nuk u kishte premtuar moti. Kohë e ligë kishte mbretëruar në atë vend. Disa nga ta ua kishin hedhur farën e drithërave të bardha që me ugarin e parë, të tjerët i kishin nxirë ngapak tokat disi me uni dhe parmen-dë. Beteja për bukën është e shenjtë, gati menjëherë pas luftës për atdheun.

Por, pa atdhe nuk ka as fe e as bukë. Por shpeshherë armiku i ka provokuar me erën e bukës. Për t'i nënshtruar edhe kësaj herë pushtuesi i ri, nxjerr bedat të ri me "tepri-cat". Mirëpo, ishin numëruar njerëzit në gishta që pranuan nënshtrimin para armikut. Një moral i fortë që ishte kalitur

ndër breza, e munda edhe kësaj here masën e poshtërimit të atyre që më parë pranonin vdekjen në heshtje.

Fletë ditari që ishin udhërrëfyes për Arbërin, që i lexoi në heshtje atë natë pa dalë në mal. Programi nismëtar dhe deklarata politike: *Programi i grupit nismëtar, hartimi i një programi praktik pune që do të jetë bazë që të mbahet në konspiracion të plotë, ku përfshihen veprimtaria politike e organizative si një front i përbashkët gjithkombëtar me statut e program jopartiak. Formimi i një elite për koordi-nimin e komiteteve organizative në një lëvizje kombëtare për çlirim, duke mos përjashtuar luftën e armatosur si va-zhdim i një lufte të gjatë çlirimtare të popullit për liri dhe pavarësi... Njëkohësisht do ta mbështesim Republikën si shtet i barabartë me të tjerat shtete... një parimi bazë për veprimtarinë tonë drejt bashkimit kombëtar. Fuqishëm mbështesim programin e LSHP, Kuvendin e Junikut, Konferencën e Mukjes e të Bunjajt dhe luftën e gjatë të popullit tonë me penë e pushkë për liri dhe pavarësi kombëtare. Integrimi i grupit në një front të përbashkët me qëndrime unike ndaj çështjes kombëtare të pazgjidhur... "Ushtima e maleve", të jetë organ informativ politik... Lufta jonë politike dhe atdetares për çlirim kombëtar (Koncept politik). Formimi i një grupi të tipit gueril me karakter të shpëtimit kombëtar (Celula jopartiake). Plani dhe programi i grupit gueril. (Programi dhe statuti). Qëndrimi unik ndaj pushtuesit, qëndresa e popullit. (Deklaratë publike), Nxjerrja e fletushkës "Ushtima", më 04 qershor 1980.*

Pas aprovimit të rendit të ditës nga përfaqësuesit e pranishmit, biseduam edhe për planet e nxjerrjes së fletushkës "Ushtima e maleve", si organ i grupit. Fillimisht, diskutoi Koka: " Shokë, numri i parë fletushkës "Ushtima e maleve" po botohet në kuadër të 100 vjetorit të Lidhjes

Shqiptare të Prizrenit, atëherë kur edhe u lëshuan rrezet e para për liri, çlirim e bashkim kombëtar të vilaj-eteve shqiptare në një shtet të pavarur kombëtar dhe bash-kimit të forcave në mbrojtjen e atdheut të pushtuar nga os-manet dhe synimet grabitqare të mëvonshme prej sho-vinistëve të Ballkanit... Historia e popullit të Kosovës dhe e kombit është plot ngjarje të lavdishme dhe shembuj të shkëlqyer vetëmohimi dhe heroizmi në luftën për çlirim... Një shembull mund të jemi edhe ne me veprimtarinë tonë"... Pastaj folën edhe Sokrati, Komiti, Shpëtimi dhe Koka, duke marrë për obligim dhe detyrë punët në përgatitjen e gazetës "Ushtima e maleve".

Materialet e dërguar për numrin e parë nga Shpëtimi, Komiti, Kuqeziu, Furtuna, (që ishin nofka), i korrektoi dhe daktilografoi Shpëtimi me makinën e tij, të sjellur nga babai i tij, i cili punonte në Gjermani dhe nga Komiti me makinën e shkrimit të sjellë nga Rrufeja, i cili kishte thënë se makinën ia kishte sjellur babai i tij nga Gjermania... Veprimtaria ilegale fokusohet në vetëdijesimin dhe ng-ritjen e nivelit dhe ndërgjegjjes kombëtare si përmes lit-eraturës historike, letrare dhe artistike me efekte public-cistike, si gazeta "Liria", "Zëri i Kosovës", Ushtima e mal-eve" (si organ i yni), botimet: "Me pushkë e pendë për liri e pavarësi", "Shota dhe Azem Galica"(autorit Haxhiu), ro-mani "Mic Sokol" i Sa-bri Godos, "Këngët e lirisë", grup autorësh, gazeta "Shqipëria e Re" ...

Në ballinën e numrit të parë të fletushkës "Ushtima e maleve", kishte të përfshirë një gravurë me titull "Qën-dresa", të punuar nga Guri, pastaj poezia "Kosova" të As-drenit, poemën e Mitrush Kutelit "Kosova", trajtesat his-torike "Me pushkë e penë për liri dhe pavarësi", "Lidhja shqiptare e Prizrenit", Lufta për autonomi dhe pavarësi ko-mbëtare 1910-12, Luftat Ballkanike, Konferenca e Lon-

drës, Parisit dhe Versajit, të shkruara nga personat me pseudonime Komiti, Shpëtimi, Furtuna, Kokaj. Pastaj një cikël me krijime letrare nga Kuqeziu, Komiti, Shpëtimi e të tjerë. Edhe një takim përmbyllës me rastin e përrurimit të numrit të parë dhe përgatitjes së numrit të dytë, të mbajtur në Lis të Ulët, rezultoi me shpërndarjen e redaksisë dhe udhëheqjes së grupit për të punuar pavarësisht edhe me st-ruktura të ripërtërira apo me shuarjen e tyre, për shkak të konspiracionit me një vendim unanim të pranishmëve. Arrestimet, bastisjet, burgosjes dhe procesi gjyqësor ndaj grupit ilegal dhe fletushkës "Ushtima" pritej çdo çast...

Aty po e përjetonte edhe një herë në thellësin e shpirtit të tij një rikarnim të sforcuar në shpirtin e tij.

18.

Katundi prapa malit ishte gjymtuar disa herë, ndonëse disa që kanë mbetur aty vazhdojnë gjallërinë duke ndjerë përroin e rënkimeve dhe gëzimeve përmes cicërimave të zogjve, përmes blegërimave të deleve dhe palljes së lopëve.

- Po i ha përroi i Rupit! - u tha Bala fëmijëve të vëllëzërve jetimë.

Katundi Dardhishtë shtrihet gjerë e gjatë juglindjes së Halëzezës. Atje gjithçka ka ndryshuar gjatë shekujve. Qindra banorë e kanë lëshuar, kanë mbetur më pak se dhjetëra kokë. Shumë bijë e bija kanë ikur jashtë vendit për të punuar sot për nesër. Vaji i burrave ishte t'u këndojnë atyre trimave që u martirizuan për dritën dhe s'e panë kurrë, se-

pse flakadani po i vërtitej përherë para kulçedrës që Azgani nuk arriti t'i largohë kurrë vargonjtë e robërisë prej saj.

Katundi që është i ndarë më dysh padrejtësisht me një kufi artificial, paraqet pengesë të madhe për zhvillimin normal të jetës të banorëve të këtij fshati. Tash kanë mbetur si dy fshatra, kurse popullsia është e një gjaku. Ato që gjenden në pjesën tjetër të kufirit duan të vijnë prapë këtu, pasi nuk ndjehen të sigurt aty ku janë.

Shumë prej tyre kanë ikur për të punuar, por pati edhe nga ta që u detyruan të ikin prej zorit. Sot për sot, janë vetëm ca frymë që jetojnë këtu, ndërsa pjesën tjetër lufta i ka degdisur, sidomos kur u vranë gjashtë veta në luftën e fundit nga ekzekutorët serbë, gati të gjithë kanë shkuar nëpër vendet fqinje për të qenë më të sigurt. Frika nga vrasjet i ka detyruar ata të lënë plangun dhe të kërkojnë strehë në ndonjë vend tjetër.

Katundari që ka mbetur këtu i kujton të gjallët, por edhe të vdekurit, duke i treguar varrezat pak metra me larg, në anën tjetër të kufirit.

- Të vdekurit tanë në varrezat e tyre janë si të huaj! - tha Çani, duke tund kokën, ndërsa mendja e tij vegullonte përtej shtatë maleve e kodrave, te ata burra viganë hijerëndë, të hajthëm, të cilët sa herë e kërkonte nevoja i bënin dy pushkë bashkë për të mbrojtur deri aty ku e kapte pushka.

Në anën tjetër dëgjohet një ushtimë. Është ushtima e traktorëve dhe kamionëve derisa ngjiteshin përpjetës. Zhurma e tyre sa shkonte e tërhiqte vëmendjen e atyre që truponin gjithandej. Banorët deri në mbrëmje, në heshtje i përcillnin këta karvanë, që dukeshin se po shkonin në humnerat e pafundme, ndërsa me të rënë terri mbylleshin nëpër vatrat e tyre për të bërë dertin për ditën tjetër që vjen. Edhe ata që merren me pazarin e ditës i shesin plaçkat e tyre matanë dhe kthehen pa rënë terri në shtëpi. Dikush ka

sjellë edhe mallra për t'i shitur në pazarin e kazasë së dikurshme, por shpesh tagërmbledhësit ua marrin tërë mallin. Ata i bishtnojnë takimit me katilin për t'iu shmangur kështu tatimit, i bien trup kah të mundën.

Katundi përtej është disa milje larg nga pika e karakollit që kontrollohet nga xhandarmëria e huaj.

Katundi ka pasur një popullsi, të cilët flisnin ndryshe nga njëri-tjetri, por koha shpesh i ka detyruar të mendojnë dhe t'i qesin gjërat ashtu si i hasin, me kandar të njëjtë. Jo shpesh kanë pasur edhe fërkime. Por tash aty kanë mbetur vetëm tri shtëpi, edhe pse rreziku është i përditshëm, nuk kanë mundësi të largohen përtej kodrës, madje e kanë edhe të vështirë t'ua kthejnë shpinën pronave.

Sundimet ndërroheshin një pas një, e plaku thoshte se këtë vit, prej se është mbjellë fara e kallamoqit, janë ndërruar katër apo pesë “”të hunit e të konopit!” Dhe asnjëri prej tyre nuk i ka afruar asgjë tjetër pos topuzin dhe purrën. Edhe këta, që kanë mbetur këtu, herët zgjohen dhe herët kthehen në shtëpitë e veta. Helm janë bërë. U kanë rënë në qafë pa pikë faji. Sa e sa herë janë vrarë, prerë dhe gjymtuar, derisa nuk ka ku shkon më!

Tokat e shitura për të tretën herë janë bërë burim i përfitimeve për ndërmjetësuesit tanë. Disa që nuk janë përzier fort gjatë përleshjeve të fundit, por që e ndejnë peshën e fajësisë kolektive, për atë që kanë mbjellë, natyrisht duhet korrur. Ata, historikisht, madje nëpër disa raste përgjakjeje për toka kanë shpëtuar kokën duke ardhur këndeje. Këta janë si kërpudhat pas shiut. Por, ata lëvizin për çdo ditë pa pasur ndalesa. Kanë udhëtuar edhe me fqinjët e atyre që ikën nëpër ato shtigje që të dalin në qytezën më të afër të Rrashtinës.

Te Kokat një ditë bandat vrastare dhe plaçkitëse erdhën me egërsinë më të madhe. U thyen dyert e Kapive. Kot u

dolën përpara dhe i lutën që mos të digjet fshati dhe të mos vriten njerëzit për shkak të një logjike vrastare.

Agoni, një nga ata që ka ardhur në pjesën perëndimore, mbahet me të ardhurat që i dërgojnë dy vëllezërit e tij, të cilët janë duke punuar përkohësisht jashtë vendit. Një ditë, Agoni i thirri vëllezërit në telefon dhe ju tha troç:

-Mirë ka qenë dhe është afër mendsh të mendojmë për ta bërë shtëpinë tonë atje... Këtë e kishte kërkuar, edhe pse e kishte vështirë t'ia kthente shpinën stërgjyshërve të tij, ngaqë duhej patjetër ta lëshojë fshatin... Në kokë i sillej vërdallë fjala që ia kishte thënë xhandarit, kohë më parë:

- Jam në shtëpinë time, horr i horrave...

- Në plangun tonë jemi! - u kishte thënë vëllai i Gonit, para derës së shtëpisë.

Ai me vëllezërit e tij kishte kursyer shumë për të bërë një shtëpi, sikur edhe të tjerët, sepse nuk duan të rrinë në anën tjetër pas përleshjeve të shumta që janë bërë. Mund t'iu dal me bisht, edhe pse ai dhe të tjerët kishin dhënë gjithçka për atë copë tokë, ku preheshin të qetë edhe eshtrat e atyre që ranë në mbrojtjen e vendit.

-Ani Çani, si të thuash! Ti e di si është hesapi atje, se ti po jeton aty dhe e ndjen më shumë se kushdo tjetër peshën e jetës. Ke kaluar nëpër katrahurat e tri ofensivave të luftës së fundit. Edhe vëllezërit tjerë janë pajtuar që të marrin shtëpi në anën tjetër të lumit të Bindit.

-Shyqyr që je gjallë! Shyqyr prej Zotit! - i tha më zë të mërzitur vëllai i tij i madh, Toni.

-Edhe na po presim se çka po na pjell nata e çka po na sjell dita. - ia priti tjetri.

- Po si t'ia kthejmë shpinën atyre që ende nuk iu ka mbirë bari mbi varre?!

Kishte vendosur që të delë një ditë në treg të pashpallur pranë manastirit për të gjetur ndonjë lidhje, përmes korr-

ierëve që flasin me gjuhën e tregut dhe të interesit, me pronarët që janë larguar së bashku me ata që mbajtën nën këmbë tokën e fqinjëve të tyre.

- Çani, nëse del matanë, merre edhe ndonjë automjet me targa të vendit. - e porositi vëllai tjetër...

- U bë çka u bë, do t'ia dalim disi...

- Nëse blen një nga ato makinat me targa të reja, merr edhe plaçka të tjera dhe nisu për në anën tjetër. Kërko nga dora tjetër, gjendu si të mundesh. - e porositën Agonin, vëllazëritë e tij.

... Çdo gjë që njeriu e sheh me sy, mund të jetë motiv për të krijuar diç, por jo edhe gjithçka mund të konsiderohet të jetë kopja e saj. Më mirë se dora e njeriut nuk mund të bëjë atë kurorë teknike.

Është mjeshtri për të realizuar atë në një vepër, si bëri piktori Razi, që kishte endur kujtesën në historinë e vendit. Njeriut i duhet të ketë edhe frymëzimin, i tha ai vetes. Motiv i është pjesë më e thjeshtë e fillimit të bërjes së subjektit të një veprë arti me motive nga pamja përkarshi. Kjo, artisti Razi, i shërben si pasqyrim i një realiteti. E ndjente si një nisëm që përshkon ndjenjat e emocionet, duke filluar mbi bazat e krijimit, mënyrave dhe formave të krijimit. Sot për sot, si piktori Razi Blinaja, mjetet e ndërtimit të atij subjekti artistik, të figurave emblemë nuk i ka askush. Edhe Demës, që ishte piktor i madh nga Blinaja, i mungonin ato vija, të cilat ravijëzonin virtytet, karakteret e personazheve të pikturave; mjete këto të cilat i përdor në atelien apo në koloninë e vet, për të bërë portret: Arbër, Azgan, Agon, Agim, Adem ... I janë përvjedhur këto si disa meditime artistike, të cilat i ka ravijëzuar krijuesi i artit pamor, piktori akademik Razi, i cili jeton i rrethuar në gjembat e ndarjes, por shpirti i tij ka integruar etninë gjithandej, duke bërë homazhe për mort. Megjithatë, meditimet e tij të ndërlihdh-

ura fort për etninë, të pushtuara nga ndjenja e sakrificës dhe e vetëmohimit, pra për atë që është sublime, i ka paraqitur në art, si plagë e vatrës.

Ai e merr frymëzim nga një gjendje e arrirë e vetëdijesimit të tij, për të shijuar vlerën kulmore, që kanë kumtin dhe kultin si subjekt të tyre. Me atë rast vrulli krijuesit Razi ishte nën ndikimin e ndjenjave të fuqishme, pra në një gjendje shpirtërore që mund të reflektohet edhe në pamjen e krijuesit, sjelljen dhe anën artistike si dhe në vetë zanatin e krijimit të ndërlidhur me sqepin e shqiponjave krenare me ngjyrat e një natyre. Pamjet bukolike dhe idili të përzier me ngjyra dheu, qirinj, etj. duke krijuar kështu: ngjarje, figura, bëma dhe përjetime të njerëzve tanë gjatë kësaj periudhe të luftës së fundit, reflektojnë autorësinë e mirëfilltë artistike. Ato paraqesin edhe të martirizuarit e tjerë, të moshave dhe gjinive të ndryshme, janë figura, të cilat ranë heroikisht në betejat e fundit kundër pushtuesit.

Këto paraqitje artistike janë dëshmi të gjalla, autentike e të dhembshme, por edhe krenare për njerëzit e kësaj toke. Këto të dhëna në këtë formë do të qëndrojnë gjithherë si shembuj krenarie të atdhedashurisë dhe humanizmit dhe si një antitezë e fuqishme njerëzore përballë botës së egër të pushtuesit. Është kjo një përpjekje e parë serioze për të paraqitur përmes veprës, historinë e vërtetë të njerëzve tanë në çaste më të vështira. Bëmat e tyre në artin e tij qëndrojnë në fuqishëm të ngjizur në një pamje të ravijëzuar. Portretin e Arbërit, të cilin e kishte bërë me ngjyra vaji, që kishte ndjeshmërinë, estetikën dhe nderimin ndaj asaj që po mishërohej edhe ndaj vizitorëve që ta shohin atë të varur në kornizë, ia bënte dertin ta derdhte edhe në bust.

- O ku t'i marrë ato?! - psherëtiu thellë.

- Ngjyra të hedhura në pëlhurë, gjips e bronz të derdhura, fjalë të arta të skalitura ngjyrë ari...

19.

Rrezearta shkëlqen nga rrasat e gurta të çative të shtëpive dhe të varrezave të martirëve pa epitaf. Pos asaj drite, që shëmbëllente mbi ujin e Kroit të Ftohtë, bien në sy, të ngjitur një pas një, oxhaqet dhe ngrehinat e kullave të bo-shatisura. Majëmalit, sa të shkëputët nga pika e zenitit di-elli i pasdites, që i zgjat hijet mbi asfaltin e asaj rruge për-tej Shtegut të Dhisë, përmes udhës që ndan në dysh, dikur natyra shihej e zhveshur. Gjithandej çka ta sheh syri e dëgjon veshi ishte djerrinë. Mirëpo, tash gjelbërimi e kishte mbuluar, dhe së bashku me kaltërsinë e kristaleve në ujë-varat e Licës dukej si një jorgan me dy ngjyra. Mespërmes kësaj, Meti i Fazës, hasreti i nëntë motrave, po kalonte bashkë me dy kushërinjtë e tij, Çilin dhe Dinin. Këta nuk iu ndanin atij pothuajse asnjëherë.

- Metë, a të ka dalë leshi ende se po na dukesh se do të mbetesh qosë?! E dinë atë fjalën: Ikin qosa, birë shejtan! - i tha Xili.

- Për këtë nuk i vihet veshi askujt, po mos po i mungojnë edhe do sende të tjera...- vazhdoi Lia.

- More për këtë aq më bën, por më është lidhur nyje konopi i ndërresave dhe nuk po mundem ta zgjidhi kurrqysh.. A ma jep briskun Lim, se ti pa një teh hekuri kurrë nuk je...

- Jo, jo, nuk ta jap! Çfarë mashkulli je ti që nuk mund ta zgjidhësh atë që e ke lidhur vetë! Po kur të martohesh, qysh mundesh me zgjidh...

- Ha-ha! Hi-hi-hi! -ia krisën gazit të tre me një zë.

- Ju po qeshni, por punën nuk e kam me qeshen! Nevoja e madhe nuk më pret...

Derisa e mbërthente jashtëqitja mundohej me të dy duart ta këpuste lakun e lidhur. Spangoja ia preu duart. Meta ndihej keq dhe gati sa nuk ia plasi vajit. Atij i kujtoheshin edhe disa fjalë që i kishte dëgjuar, kinse Meta i Fazës ësh-të vajzë, se nga mungesa e mashkullit në shtëpi, njërën nga tetë vajzat e kanë shpallur djalë dhe e kanë pagëzuar Metë.

- Çfarë mashkulli more ky, vërtet ky do të delë të jetë vajzë! Ky as pantollat nuk mund t'i zgjidhë vetë...

-A përnjëmend po e thoni a !?

Me këtë hidhërim u ul në mes të udhës në Kacekabë, te Kodra e Locit. Askush nuk e di si e gjet një vrimë për ta kryer nevojën në mes të lëndinës.

- Ngadalë bre, çka po bën, se që ku e kemi thikën! - kot i tha Lia.

- Ma mirë me e shqye një pe nga një palë ndërresa vere, se gjithë jetën i përqeshur...

- Ejani, e shikoni se a jam djalë a vajzë, po deshët! - iu tha Meta.

- Ha-ha-ha!... po u bëmë gazi i botës, ore!- murmuritën njëzëri të dytë menjëherë.

Hëpërhë njerëzit e Rrezeartës sapo ngjiteshin atje drejt vargmaleve të paskajshme. Ata trima, që po truponin malit nëpër ato rrëpira, për çdo ditë shkelnin rrasat e gurta. Pasi kalonin me shpejtësi këtë pjesë të rrugës dilnin të tumat ilire, vendbanime të dikurshme të të parëve tanë. Aty, pa mëdyshje, i sheh nga larg se si prehen vijat e horizontit nën rrezet e përthyerë duke u puqur, të shtrira mbi njëra-tjetrën, malet e lugjet e thella përreth, që i kap drita e diellit vetëm në mesditë, sheh kokën e Majëmalit, horizonti e gjëra nga të gjitha anët...

Arbëri që po vëzhgonte terrenin orë e minutë, i njehej rrezit e asaj ane më mirë se kushdo tjetër. Te Korali i rrafshnaltës së Rrezartës i kanë bërë kapsollat dhe i mbajnë

gati në ato kasollet e veta, aty ku preket koka e toka me qiellin, aty ku Majëmali sa një hajmali e prek diellin e qiellin që më agmi, atje ku rrjedh Lumi i Zi me ujë të kulluar bore dhe me burime të pashtershme krojesh, aty ku ndahet në dysh uji i kthjellët si loti i Llapushës.

Uji me gurgullimën e vet përplaslet e rrahet nëpër shkëmbinjtë e thepisur duke u shkumëzuar, duke lënë anash male dhe brigje. Ka formuar vijën e ujit si gjarpër i përdredhur, rrjedhës së lumit të Llapushës. Lugjet e gjëra të rrethuara dikur me male që nuk prekeshin për pak me retë e dendura në kaltërsinë e gjithësisë në horizontin e paskaj, kanë qenë pasuri e paskajshme e këtij vendi. Nga ato pamje të dikurshme, Nami i Frashërit ka thurrë vargje të bukura. Këtë duhet ta mbani mend dhe kurrë nuk duhet ta harroni... Ndërsa sot, në këtë kohë, nuk ka mbetur dru as për t'i dëlirë dhëmbët.

Vetëm bingu i bardhë me gjethe si të lozeve të shalqirit dhe ai i kuq me gjethe si krahët e fluturës, drurnj gjetherënës kanë mbetur ende pa u zhdukur. Ata kishin ngulitur sytë dhe nuk i lëviznin duke dëgjuar mësuesin Dënga, i cili së bashku me Hallatin dhe efendiun e Kazasë së Lugut, kishin ardhur nga pjesa tjetër e Arbërisë për t'i mësuar nxënësit.

Sot i kujtojnë me mall shumë nga ata që janë detyruar të largohen në fund të mileniumit të kaluar dhe në fillim të këtij mileniumi. Ndonëse edhe ata pak vetë që kanë mbetur në plangun e moçëm, mezi ia dalin të qajnë rrethimin e hekurt nga bota tjetër, ku me të vërtetë edhe kmetit të katundit i ka dalë lezeti. Kryeplaku ende kollitet aty pari nëpër katund. Ky fshat dikur moti kishte mbi njëqind shtëpi, por tashti tymonin fare pak. Edhe ato pak oxhaqe nuk do të tymojnë gjatë, sepse disa të rinj kanë ikur e këta që kanë mbetur këtu e presin rastin e parë. Nga këtu disa ikën prej

skamjes, kushteve të vështira të jetës, por edhe zullumeve që u bëhen përditë nga ana tjetër e kufirit.

- Na është bërë koka tapë! - dëgjoheshin fjalët e Galitit.

Ndodhi edhe një zbrazje, por e ngadalshme, i kujtohet plakut nëpër rradaken e tij. Edhe pse kjo ka qenë në rritje që para dhjetëra vjetësh e këndej, por një përzënie e madhe që e ka larguar farefisën e tij, ka ndodhur së fundi. Dhe ka ndikuar në masë të madhe edhe mosdalja nga humnera e luftës, që i kanë braktisur njerëzit nga ky vend i shenjtë që i ka mbajtur si behari. Por, tash ata janë të degdisur në të katër anët e botës. Shumë sosh u janë djegur me gjithë atë që patën. Më shumë se pesë shtëpi që tymonin dikur në lagjen e Kodrës, janë rrënuar nga themeli nga një ofensivë, e cila nuk mbahet mend prej se ka ikur ushtria turke, ajo serbo-bullgare, italiano-gjermane. Kjo fatkeqësi e madhe ndodhi në pranverën e bombardimeve ‘99.

20.

Gjithçka ishte prerë, ishte këputur. Aty, më pas, nuk është parë asgjë e re. Jetë e papërtërirë, e këputur në mes maleve që rrethojnë atë vend të bukur. Burimet e vetme që kanë dokumentuar ngjarjet e ndodhura në të kaluarën, e të cilat i kanë dërguar prej andej në eter, janë kasnecët e atyre viseve, varret e malësorëve, lisat dhe tokat djerrina.

Së fundi, atyre u ishte bërë edhe një plan fatkeq. Plani me emrin ”Patkoi”, i cili parashihte pastrimin e territoreve, sikur dikur moti në mesjetë. Sesa po zbatohej shihej nga korridori Gli.

Reshit i kujtohen lajmet e dëgjuara në një transistor të vogël në burgun Dora, derisa ishte i burgosur për shkak të dy bombave dhe të një pushke të vjetër të gjetura në rrënojat e shtëpisë së tij. Kjo ngjarje i kujtohet atij, sepse pas kësaj, la pas veti derën e mbyllur me ferra.

Lahu, shoku i tij, dridhte cigaren e re ende pa e fikur tjetrën. Eshka e stralli me të cilët ndizej cigarja, përhapte një erë të këndshme, ndërsa tymi i dalur prej qelibari valonte fare pranë tij, rrathë-rrathë, si oxhak. Anën tjetër të krahut e kishte mbështetur mbi divan dhe po i evokonte kujtimet për ato ditë të dhimbshme në burg. Edhe Pajës i sillej mendja vërdallë, kur djali i tij i madh, Laseri 13-vjeçar mes zjarrit të armëve, ishte futur në grupin prej gjastë vetash për pushkatim. Kushëriri i tij, Arbëri, i vetmi mashkull i mbetur në familjen e Razi Kodrës, sa kishte dalur nga rrugica e arave, kishte rënë në pritën e xhelatëve, të cilët kishin ardhur ta kontrollonin fshatin. Arbëri atë ditë, rastësisht ishte kthyer nga rruga, që kishte shkuar për ta kërkuar axhën e tij, Metin, që pati mbetur diku në male në natën e shtrëngatave, duke sjellur ushqim dhe municion.

- Ko... to je UÇK?!- bërtiste paramilitari i mllëfosur.

E kishin shtrirë përdhe. Ekzekutimin nga afër e bënë në kokë.

Një traktor vinte me shpejtësi dhe desh pëlciste nga gazi i lartë që kishte marrë. Një breshëri krismash përtej i bëri që të marrin ikën eskadronët e vdekjes. Sa çel e mbyll sytë nuk u pa më hije që i mbanin armët para.

U tërhoqën së bashku me kushëririn e tij, Hilën, pranë Majës së Sukës. Fati i kishte shpëtuar nga vdekja e sigurt.

Edhe Reshi e kishte kryer dënimin dhe ishte kthyer në vendin e tij. I lodhur dhe me fytyrë të vrojtuar pa në hesh-tje disa varre të reja që ishin njëri pranë tjetrit. Në shtëpi nuk gjeti asnjë anëtarë të familjes. Ia mori mendja se ishin

larguar duke u shpërndarë në Shkup ose Kumanovë. Sivjet nuk do t'i vjen erë pranvere, sigurisht gonxhet e luleve nuk do të çelin përbri atyre që ranë. Do të vegullojnë hijet, se të gjallët e të vdekurit janë bërë tok.

Mbrëmë kanë bërë nga një lugë pash hasëll, për të ndier shpirtërat e vdekur e të gjallë, tok natën e ringjalljes. Kanë ndezur nga një qirinj në Teqenë e babagjyshit, që dha dritë pranë etërve të kalbur nën dhe. Aty po prehen të qetë ata që ranë për të mos vdekur.

Qanit i ra hise të mbetej me prindërit në shtëpi, kurse motra e tretë, Resa, nuk donte assesi ta lëshojë shtëpinë për t'iu bashkuar kolonës së fundit që po shkonte përtej kufirit.

- Nuk i ke borxh askujt! -i luiteshin Resës të shkonte me ta.

Ajo tashmë veç ishte kthyer në zonën e përleshjeve, ku trupat kriminale po bënin kërdi në anën tjetër të Bukurezës së Keqe. Vëllai i madh, Qanani, i shoqëruar prej Dritonit dhe motrës së vogël Lulës, së bashku me një grup refugjatësh, kishte marrë udhën për të dalë përtej kufirit, matanë Bjeshkës së Madhe. Mendonte të qëndronte maleve, derisa në anën tjetër të orientohej situata, që ishte shtruar për zgjidhje pas fillimit të bombardimeve të njëzetekatër marsit të vitit 1999.

Kur u hodhën bombat në natën e parë, ishte te motra në Morenë. Ishte pa gjyshen, po me dajen, diku afër kufirit që ishin nisur me fëmijët për të dalë përtej. Deshi t'u bashkohet atyre, por nuk e lëshonte vajza që e kishte njohur ditën e parë:

- O bashkë, ose fare! - i kishte thënë ajo.

Ky qëndrim ia theu shpirtin si asnjëherë më parë, sepse askush nuk dinte për lidhjen e tij me Lizën: as prindërit e tij, as familja e saj. Një fjalë bese ia lidhte këmbë e duar,

ngase as në shtëpi, as në mal nuk mund të rrinte dhe nuk i mbeti tjetër, pos të arratiset bashkë me të, matanë kufirit, për të shkuar pastaj ku “brenë miza hekur!”

Një hafije, i cili po e lente vendlindjen e vet, që i ra udha të kalonte pranë shtëpisë së Metës dhe po kërkonte një pikë ujë për familjen e tij, i kishte treguar Qanit që të tërhiqet përreth qytetit... Atij i kishte thënë një prej atyre malokëve se nuk ka siguri as anës malit, as në shtëpi.

-Hajt, ai frikohet prej hijes së vet! Po e largon prapanicën se mos po i del ndonjë sherr vetë atij, se i ka borxh Erlisit e shumëkujt... Por, ruajuni tash se po i numërohen kasapit të Ballkanit ditët e fundit dhe mund ta gjejë belanë dikush...

Të nesërmen, si për kob, Qanin dhe kushëririn e tij, që kishin dalë ta mbjellin arën, i kishte zënë një gjumë i rëndë. Miza, nëna e Qanit ishte zgjuar shumë herët për të vëzhguar situatën. Njerëzit po ikin. Bombardimet kishin arritur kulmin. I dërguari i forcave aleate çlirimtare po e kërcënonte se “*do ta bëj rrafsh me tokë ...*”, kurse ushtarakët po i hartonin strategjitë e hyrjes nga toka dhe ajri në tri drejtime, ndonëse një nga ato pika po mendohej të kalonte edhe an-dej kah ishin Qani me familjen e tij. Përmes asaj lidhje, di-sa ditë më parë, kishin kaluar në përcjellje të tij shumë sosh edhe atë pak ditë para fushatës së bombardimeve.

Të tjerët shikonin cili shteg ishte më i sigurt për ta trupuar zonën kufitare. Qanit, i cili i përcillte, si për xheloz, po i shkonin sytë në një revole “Gulden”, që po e mbante pak si fshehur nën jakën e tij. Para se të ndahej, Qanit ia zgjati revolen Metë Ajrizi. Edhe pse iu duk sikur me zor po ia jepte, zemra ia donte, nuk ecte pa të. Ishte mësuar me këto armët e lehta. Ishte kohë lufte dhe më shumë ishte i stërvitur t’i përdorte ato e së voni edhe ndonjë Ak-47.

-Merre se të gjendet në ndonjë rast ! - i tha ai.

-Po, por ti po mbetesh keq! - ia ktheu Qani.

Me këto fjalë ia dhanë njëri-tjetrit *lamtumirën*! Qani i përcolli derisa s'humbën një shtegu të udhës së Lakut, për të shkuar drejt mullirit të Bukurezës së Keqe, në drejtim te perlat e Moravisë.

Kah ktheu për në shtëpi mori lopët dhe viçat, që ishin bërë gati si të egër. Një kohë nuk u kishte vënë fre askush. Kishin dalë prej dore. Ishte një kope e prirë nga lopa me këmbore.

Qani nuk i ndahej kushëririt të tij, komandant i njësitit. Deshi apo nuk deshi ndokush, këta e kishin vendosur të mos e lëshonin vendin për asnjë çast. Tërë natën përcillnin çdo lëvizje, kurse ditën, kur ishte më qetë, bënë ndonjë sy gjumë. Sonte e kishin dislokuar njësitin e tyre përtej kodrës. Disa armë i kishin marrë me veti, ndërsa disa të tjera kishin mbetur në një bunker të mbuluar nga dheu dhe bunge.

Tre çerek pasi kishte lindur dielli, Qanin dhe kushëririn e tij, i kishte zënë gjumi.

Në atë moment kishin dalë nga shkurret, përmbri shtëpisë së Qanit, dy veta në uniformë, por pa shenja. Nëna e Qanit, e cila i kishte parë, kishte menduar në ndonjë gjë të keqe, por prapë theu mendjen se mos ishin ndonjë nga shokët e Qanit që po kthenin për të marr ushqim për mëngjes. Tjetri menjëherë e mbërtheu armën në kokën e saj:

- Ne mërdaj!.- dëgjoji një zë përçartë.

- Qani...bir! Shkitë na prenë!...- thirri nëna e Qanit, pastaj shtyu derën me rrapëllimë dhe me sa forcë që kishte...

Qani kishte brofur në këmbë me revolen në dorë dhe u bë gati të qëllojë mbi të.

- Shtrihu përtokë se nuk e lëshoj asnjë të gjallë! - mezi i dolën Qanit këto fjalë nga goja.

Zuri t'i dridhet buza, jo nga frika, por nga inati që nuk mundi ta shkreppte revolen mbi armiqhtë.

-Mos, të past nëna, se ka edhe dhjetëra të tjerë. Ne jemi të rrethuar! - i tha nëna e tij, derisa i bëri me dorë ta hidhte armën që të mos i vrasin te dytë.

Dy të tjerë e kishin marrë Metën, babain e Qanit dhe tre kushërinjtë e tij. Babai e qetësoi Qanin, duke i thënë që të mos gjuante, se kjo do të ishte shkas për t'i vrarë të gjithë. Disa të tjerë e kishin lidhur kushëririn e tij, Rrahën, së bashku me gruan e tij dhe një mik që kishte rastisur atë natë, i cili kishte dashur të del matanë kufirit si refugjat.

Qanin gati sa nuk e lëshuan këmbët kur Rrahës i ranë me kondak pushke në kokë para prindërve. Ai ishte gati të vdiste kur e pa babin e tij, Metën, të larë në gjak dhe nënën që përpëlitej të shpëtonte nga kthetrat e xhelatëve. Më shumë i vinte keq që nuk e kishte armën në dorë.

Qanin dhe kushëririn e tij, duarlidhur po i çonin udhës së Bukurezës së Keqe, ku i kishin egzekutuar gjyshën e tij dhe 33 familjarë të tyra para 55 viteve.

- Këta po i pushkatojmë! - i dëgjuan të flisnin paramilitarët në mes veti.

Ende pa ra në Përroin e Keq u dëgjua një breshëri të shtënash mbi kushëririn e Qanit. Ky me disa të tjerë, provuan të gjitha llojet e torturës, e cila gati sa nuk i çmendti. Ai ende nuk i kishte mbushur të njëzetat, por qëndronte i pathyeshëm. Asgjë nuk nxori nga goja. E lanë për të vdekur. Përmes radiolidhjeve u kërkua ta lëshonin udhën e Bukurezës së Keqe për t'iu bashkuar të tjerëve në një aksion tjetër për karshi këtij fshati, në Bukës.

-Dashtë Zoti e nuk vritet kush më!- tha Arbëri me vete. Sapo kishte përfunduar stërvitjet në Leken. Ishte plot energji.

Në krah kishte ngjeshur pushkën fort dhe ecte me shpejtësi me bindje se liria ishte afër. Këtë e shihte, ngase ky vend kishte vuajtur shumë. Djemët dhe vajzat e kësaj toke kishin dalë maleve dhe mbronin vatrën e vet, se prej saj nuk kishin ku të shkonin. Duke menduar kështu, atje mbi vijën perëndimore të horizontit, një ylber shumëgjyresh i dukej sikur i buzëqeshte me lule në dorë.

-Në tokën tonë jemi dhe nuk ka predhë që mund të më kap, horr i horrave! - u thanë ata që ishin më afër atyre që hidhnin granata e jo sheqerka. Nën at luteshin: “Dashtë Zoti e nuk vritet askush më!” I kujtonin ato pak shpresa e amanete që kishin lënë ata kur ishin nisur në luftë; se luftën në derë e kishin dhe i thanë njëri-tjetrit troç: “Do të vijmë me lirinë!”

- Mos ma zë vendin në rreshtin e parë të istikamit. - u thoshte Arbëri, kurse disa të tjerë parapëlqenin vijën e mesme.

Në këtë çast Arbërit iu kujtuan stërvitjet e para me Agonin, të cilëve në vend të armës së zjarrit, u dhanë nga një shpatë. Në rangun e dytë edhe një armë, ndërsa në pjesën e tretë ishin si ndihmës, e në fazën në vazhdim ushtruan me top njëqind m.m.

Më diellin parandjenin aromën e lirisë.

Sa je nën breshërinë e armëve, kurrë nuk mendon se mund të vritet njeriu e nëse të vritet para syve edhe i afërm: vëllai, babi, nëna apo fëmija, aty nuk ke kohë as për ta varrosur, sepse mendjen e ke se si të lirohet vendi. Kosova ishte bërë si një varr i madh. Në istikam i plagosuri

zëvendësohej menjëherë me një trim të ri, se armiku nuk duhet të mbetet këtu, duhet larguar këta horra. Liria nuk është larg.

-Pritëm...o hej!- e kishte zgjuar nga gjumi Vlorën kjo tingëllimë e zërit të Abesë.

Për Vlorën liria është besëlidhja më e madhe, drithërimë dritash, fishekzjarrësh të përndezura deri në kupë të qiellit.

Pas gjithë asaj lufte vatrat tona ishin bërë shkrumb dhe nuk kishte mbetur askush atje, ndonëse në shtëpinë tonë të ngushtë, u tregonte Vlora shoqeve të saja, nuk ishte dëmtuar asnjë nga ata që kanë qenë aty, por në disa shtëpi të tjera ku jeton familja jonë e madhe, ka pasur të vrarë, të therrur dhe të plagosur.

Vlora kishte familje të madhe. Vatra e kësaj familje kishte shtatë vëllezër, të cilët kishin ndërtuar shtatë shtëpi: dy në vendlindje dhe pesë në qytet. Megjithatë, nënëlokja kishte mbetur vetëm. Ajo nuk dilte nga shtëpia. Vështronte nga dritarja me shpirt e zemër të zhuritur kah Maja e Sukës, përtej shtatë maleve me shtatëdhjetë e shtatë mijë plagë e varre.

Njëra nga shoqet e Vlorës e pyeti nënën e shtatë bijëve dhe dy bijave.

- Ku janë të afërmit tuaj?!

- Në shtëpinë e Vlorës, në Kosovë!- u përgjigj ajo.

Pamja e kthyer në të përhirtë, ishte ngrirë.

Rrezarta e kthyer kah lind dielli, natën e ka më të shkurtër sesa vendet tjera përreth saj. Aty shihen vijat e horizontit kur lind e perëndon dielli dhe kur shtrinë rrezet mbi çati. Aty, te Kokat, tek sa janë ndërtuar shtëpi me tjegulla dhe rrasa të gurëve të disa familjeve të Muhaxhirëve.

Disa fshatra, përballë kufirit me brezin juglindor, këto ditë të para të pranverës së hershme, kishin ngelur për disa kohë larg botës, pasi që rrugët ishin të papërdorshme nga

balta dhe hendeqet që ishin krijuar nga reshjet. Shtigjet që lidhin qendrën komunale me këto fshatra ishin bërë të pakalueshme për shkak të dëmtime të mëdha gjatë rrëshqitjeve të dheut të dimrit.

Te varrezat, te Lisi Rup, nga ku kalon rruga për në fshatin tjetër, ndodhen themele të moçme të një kishe kato-like. Aty, përgjatë udhës së Kodrës së Kokave, që përfshinë arat e kishës, livadhet, pusi te rodi i kishës, shtrihen themelet e saj. Kjo rrugë dikur lidhte vendbanimet e Gjonit në juglindje dhe katundet, Drumin e Blecin. Ajo ndalonte te lisi, të cilin e kishte goditur rrufeja, të cilit ia kishte vizatuar një vijë e që shërbente si vijë ndarëse me Kodrën e Lloçit. Prej atje, duke vazhduar në vendin buzë kodrës së ngjitur me arën e Çelikajt të fisit të Klanit, në Arë të Velselit, fare afër shtëpisë së tij të lindjes në Gurinë e deri te ara e Artanës, në lindje të fshatit Zeti. Atje, pak kohë më parë kishin gjetur enë të qeramikës, qypa dhe enë të tjera.

Një dorë e ligë i kishte rënë gurit të varrit; kjo kurrë nuk ka qenë e shprehur ndër ne. Motra e tij kishte ardhur e para te guri i varrit. Fshante, dëneste e mallkonte tokën që ka duruar këmbën të shkelë mbi të. Mizori mesjetare. Por, poeti me fytyrë të hajthme, i ndritur e i ditur, po i qëndronte kohës. Ndonëse i vdekur, kishte mbetur vertikalisht...

Mbi gurin e varrit ishte shkruar epitafi: Shpirti i tij u bëftë dritë!

Ky vend mes mezhdave dhe këto ndërtime të objekteve fetare janë në zonën administrative të vendit. Kisha dhe xhamia kanë qenë të ndërtuara në vendin ku ndeshen te dy proçkat e Drunit, por sot mezi u dihen themelet. Pra, këto dy objekte me rëndësi fetare janë të shkatërruara fare, u tregonte fëmijëve gjatë ekskursionit, mësues Shefa.

Rruga që të çon deri atje është e mbushur me shtresa balte, të cilat për disa ditë rresht e kanë pamundësuar lëvizjen e mëtutjeshme. Pesë-gjashtë vjetët e fundit ka lëvizur makineria e rëndë ushtarake paqeruajtëse, andej ku forcat e huaja kanë shkelur tokën tonë, edhe pse kjo zonë ishte më e ngarkuar, gjatë gjithë kohës së luftës. Mirëpo, edhe pas tërheqjes së tyre, askujt nuk i ka rënë në mend të rënovojë, së paku t'i kthejë në atë gjendje që ishin. Ky vend është i varfër, por edhe i pasur, përgjatë trajektores që lidhë zonën malore kufitare me xehe dhe minerale, të cilat njihen si xehe të Piriteve, Dunave, Drumit etj.

Në terrenin e rrëshqitshëm një traktor me rimorkio, te Muhaxhirët, përkarsi drumit të Majeres, është përplasur përtej rrugës në shkurre, pasi ka humbur drejtimin.

- Ndale bre, ndale!

- O nuk po ndalet dot! -i thoshte shoku-shokut, derisa ishin duke u përplasur shkurreve kah hendeuku.

Moti i keq, shirat e parreshtura dhe rrëshqitjet e dheut kanë bërë hendeqe.

Fare ose rrallë sillet këtu ndonjë patrullë policie, roje e pyllit ose ndonjë tagërmbledhës.

Këtu, viteve të fundit, janë ndryshuar kahet e udhëve nga paqeruajtësit. Vetëm disa tabela të njoftojnë se gjen-desh në një zonë kufitare.

- Jeta e keqe, ag e terr skëterrë ...

Nuk di si mund t'i thonë kësaj jete.

Gjithashtu, këtu në lagjen e tyre fare pak bëjnë vizita organizatat humanitare dhe të tjerët, pasi që aty ka disa kohë që është vendosur stacioni i forcave të sigurisë, xhandarmërisë dhe policisë së huaj.

Mirëpo, falë vetorganizimit të vet lagjës së Minierës, duhet thënë se tani gjendja atje paraqitet më e mirë, së paku në mënyrë sipërfaqësore duket kështu. Banorët me

vetiniciativë, deri në fshatin më të afërt të qytetit, deri te shkolla e Kalasë e kanë pastruar rrugën, të cilën e mirembajnë.

Në Kokë, deri në luftën e fundit jetonin shumë familje. Kjo luftë, që ishte ndër luftërat më të tmerrshme, fshatin gati e zhbiu nga faqja e dheut. Këtu ishte dëbuar popullata përtej kufirit të Rumelisë, kishte rënë një dëshmor, ishin vrarë edhe tre-katër banorë dhe ishin djegur katër-pesë shtëpi gjerë në themel.

Aty tani janë rikthyer disa familje të tjera, më me shumë anëtarë. Brahomi, pasi që kishte mundësi të punonte, i është kthyer fshatit dhe familjes së tij. Ai kishte rindërtuar shtëpinë pas luftës, por megjithatë jetonte keq, në kushte tepër të vështira. Pas tërmetit të përsëritur pas 85 vjetësh, është vetëm njëri nga ata që ka bërë renovimin e shtëpisë së tij, sepse edhe disa të tjerë të Kokave janë rikthyer. Edhe Habiti i Jajës me anëtarët e familjes së vet, jeton në varfëri ekstreme, sepse nuk ka asnjë burim të të ardhurave. Reshta i Selamit ka kushte ca më të mira se të tjerët, sepse pati fatin që djali i tij, pasi i shpëtoi ekzekutimit nga forcat zaptuese më 6 prill të vitit '999, kishte fituar të drejtën për të shkuar jashtë. Ata që kanë mbetur në katund, i mbajnë disa krerë lopë dhe dele. Shkolla, e cila kishte dy dhoma, e shkatërruar fare gjatë luftës. Mësimi për klasë të ulët tash zhvillohet vetëm në njërin dhomë të adaptuar, përderisa për klasët e tjera, mësimi mbahet për momentin në Locë, një orë udhë larg nga aty.

Shpresën e vetme për të mbijetuar e kanë varur në shijtjen e drunjve. Ijazi i Avdes dhe disa të tjerë nga fshati tjetër përkarshi thonë se u ka dalë belaja për shkak të kontestit me tokat, të cilat janë afër kufirit. Ata nuk munden blegtorinë ta mbajnë me ato kullosa që u kanë mbetur.

Një pjesë e tokave të tyre, sidomos të atyre të lagjes së minierës, kanë ngelur matanë kufirit. Shefa, mësues nga fshati përbri dhe kushërinjtë e tyre të minierës, kanë me dhjetëra hektarë mal, livadhe dhe tokë të punueshme në pjesën tjetër. Edhe te tjerët nuk mund ta shfrytëzojnë, thjesht, për shkak se aty afër, si kaçubet u rrinë xhandarmëria. Edhe lëvizjet, në masë të madhe, u janë të ndaluar atyre pak frymëve që kanë mbetur në lagje.

Posa të errësohet, nuk shihet më asnjë dritë. Vetëm të lehurat e humbura të qenve dëgjohen në errësirë.

Ata ditë e natë nuk ia ndajnë sytë që prej asaj kohe tokave të tyre matanë. I shohin përkarshi me mall dhe nuk mund të dalin sa herë e kur të duan.

Këto halle dhe pengesa të tjera nga të huajt kanë bërë që fshatra të tëra të zbrazën në Rrezartën Lindore, e cila shtrihet përgjatë “kufirit” ...

- Pranvera nuk dihet se si do të vijë për ta dhe sa do t'i gjejë gjallë! -gjëmon një nënë që ka lënë matanë birin e saj të vrarë në tokën e vet. Ai ka mbetur i pavarrosur para punktit të atyre që e vranë.

Më në fund, edhe aty Zoti mund t'ua rikthejë jetën. Sa ishin gjallë e mbulonin këtë vend me lavdi. Dheu kishte vazhduar ta ruajë gjakun e atyre që ranë gjithandej hartës sime, që u rrinte herë si pamje e ngrirë e herë si testament i asaj nahije.

22.

Qyteti në veri të Rrezeartës mund të bëhet me udhë të mbretit, nëse ia mësyjnë t'i çajnë fushat e malet. Por, askujt nuk i ngutet ta lidhë qytetin me udhën që i bie andej, kah ishte nisur “muhabeti” qysh para kryqëzatave. Rrugë e Mbretit është ajo rrugë, në të cilën nëpër shekuj njerëzit

bartnin mallra, duke qenë kështu gjithnjë një lidhje mes qytetërimeve lindje-perëndim. Mirëpo, kjo rrugë e kishte edhe një histori të dhembshme.

- Sa herë që pretendohej të ndërtohej, gjithnjë ndodhnin konflikte dhe luftëra në këto anë, ndërsa kësaj radhe kjo rrugë po e lidhë paqen! - tha i pari i kazasë një ditë.

- Kjo rrugë ka filluar të bëhet mu si ajo puna e Urës së Shenjtë: ditën punohet, natën ua rrënon dikush, -i thotë shokut të vet, Hani.

- Udhën drejt Stanit duhet me çelë si Udhën e Mbretit.

Malësorët e pakët që kanë mbetur po e shohin kah po i shkruhet trajektorja rrugore e Malësisë së Karadakot!

-Dyert kah Porta e madhe i kanë pritur hapur kaherë, por tashmë po bëhet realitet ajo. -i thotë njëri-tjetrit.

- Udhë do të hapë shtigje këmbësorëve për të shkuar në pazar në qytetin tonë, por dhe më larg...

-Me këtë udhë do hapet dera për jetë më të mirë në këtë malësi! -i thotë Paha, i ngazëllyar njërit prej atyre fëmijëve të Stanit.

- Udhë është andej e këndej gardhit, ndonëse denbabaden këta banorë kanë hequr të zitë e ullirit për një kokërr mi-sër.

- Kah po jetë dera me hy e me dalë, o Dyllë Duna?

- Edhe pse na i prenë kufijtë, na i vunë mezhdat e na bënë pikëepesë... edhe kësaj here vëllezër, nuk do të mund të na ndajnë, ashtu siç nuk kanë arritur të na ndajnë asnjëherë! -u tha këto fjalë akraballëkut të tij, një plak i fshatit.

Nën hije te bungut derisa po vegjetonin, dy moshatarë kujtonin fëmijërinë dhe peshonin moshën e tyre. Tregonin se si njëherë ishin frikësuar duke kaluar aty pari prapa shtëpive. Kujtonin edhe trungjet e lisave të bungut që tash janë rritur të mëdhenj me një shtat si selvi. Po atje, nën hijen

e tyre, siç thonë plakat, rrinte një çikë e Bjeshkës së Kara-dakut. Për të ka një legjendë.

-Eh, për ta kujtuar, për ta përjetuar më mirë atë rrëfim, duhesh me i ra kah Kisha te Duna, - i thoshte shokut që kishte ardhur përtej horizontit. Aty, nën hijen e qarrit të madh, i cili u kishte qëndruar stuhive të ndryshme, shihet edhe varri i Ajshes (Anës), i cili kishte madhësinë e tre hapave.

Atje ku takohen dy rrugicat, tek lisat e mëdhenj të ahut mes lagjeve te Rrushit , karshi Majës së Gorenit, duket pika që është mjaft e lartë, Maja e Zezë. Në të djathtë të Gurit të Bardhë apo Kepit të Shqipes, jo shumë larg në të djathtë të Majës se Mprehtë, shtrihet Maja më e Lartë - Maja e Pinit, që duket si në pasqyrë prej këndej. Ajo është si përkrenarja e atyre maleve.

Në ato vende shkolla e Shurdhonit i kishte pasur nxënësit për pushime. Atje më parë mbaheshin Kuvendet e burrave, luheshin lojrat popullore, vallja e rritës, etj. Ndërsa sot ato ngjarje vetëm shfaqën në skenë. Vallet e lojrat popullore mbahen gjallë dhe ruhen nga individ dhe shoqëri kulturo-artistike...

Duke dëgjuar këngën, nënës së Jazit i kujtohej se si djali i saj i vetëm, Avazi ia kishte prerë një komiti të huaj kokën dhe ishte nisur fill i vetëm për t'ia dërguar “babës mbret” në pallatet e tij në Anadoll. I kujtohej Udhë e Mbretit dhe rrugët e holla që ngjiteshin në të duke kaluar lugjeve dhe lagjeve. Sa nënat i përcollën bijtë e tyre e disa i çonin bedel nëpër Udhën e Mbretit për të mos u kthyer më. Mbusheshin vaporët e Skopis përplot dhe mësynin anës së detit. Sa u këndonin bijve të mbetur pa varr e pa nishan. Sa burrat e këndonin “Hajredin pasha po vjen Radiksë...”

Edhe pse mbetën të zbrazura vende të shumta, ngjarjet ishin ngulitur në memoriet e tokës së tyre. Ijazi e familja e

tij dhe shumë të tjerë, tashmë nuk ekzistonin, por toka ruante emrat e tyre.

Kisha mijëvjeçare te Duna që ishte nën mbrojtjen e Vatikanit dhe të Romës, që njihet edhe si kisha e Shan Zefirit, xhamia e shkatërruar, që të kujton imamin e saj, Imam Mulla Gjilani, tashmë i takojnë së kaluarës dhe nuk kujdeset askush për to. Këto objekte kulti dhe trashëgimie po shkatërrohen edhe nga dhëmbi i kohës. Aty ku kishte kishë e xhami, tashmë, pos trungjeve të bungut të Stanit, nuk ka ndonjë shenjim tjetër të asaj trashëgimie.

Disa mbeturina të mineraleve të përpunuara që kanë mbetur aty-këtu, për një kohë të gjatë i kanë zënë të gjitha rrugët që qojnë te Maja e Zezë.

Një udhëpërshkrues, Qelbiu, shkruante në memoaret e tij: “Kur kalonin rrugëve pranë Majës së Zezë te varret e Nizamit: jeniçerët dhe kalorësit turk kishin urdhër nga epororët e tyre që mos të ecin në hap!”

Ishte kjo një nga urat lidhëse malore në mes lindjes dhe perëndimit.

Pak më tutje, te burimi flijohet Kau i Zi. Aty ka zënë fill miti për humbjen e Kaut të Zi në baltën e gjallë, i cili kurrë më nuk është parë.

- Kjo tokë shënohet si tokë që ka xehe ... - fliste vetmevete Zefiri para se të ikte prej andej. Sapo kthehej nga miniera, atij i kujtohej si nëpërmes gishtërinjve, kalimi i shpeshtë i Azganit me Arapin e tij të zi. Ai shpesh kthente kënde, kah motra e vet, e cila jetonte matanë mëhallës, përkarshi shtëpisë, te Rushat, te varrezat e Hasit. Pasi i jepte ujë Arapit, te kroi i ftoftë, i hipte mbi shalë dhe kalëronte mbi të deri në shtëpi. Zamiri i njihte të gjithë kuajt nga krismat e trokut të tyre kur kalonin nëpër sokakun e shtruar më kalldërm. E njihte edhe trokun ravën të Gjokut të zi, sepse secili kalë që kalonte, kishte krismën e vet.

Azgani kur kalonte ishte gjithmonë vetë. Vrapin Arapi i Zi e kishte revan. Azgani gjithmonë i binte nga Kodra e madhe e Majëmalit.

23.

- Si ja kalove në pushime, shok?
- Mirë besa, si në shtëpi. Me malet mbi krye...
- Shyqyr që moti është i freskët.
- Rroftë shpati përskaaj shtëpisë.
- Po, a pate kohë me dalë në katund nën hije të bungut apo qarrit?!

-Dola pak, dola! Po i ka humb lezeti, pa njerëz nuk ia vlenë!

-Po, po, atje gati krejt bungajë është... Nuk e di a ke kaluar ndonjëherë aty pari, sidomos para shtëpive ku i kemi lisat e mëdhenj.

-Po de po, edhe nën hije te qarrit po rrinte e fjetur çika e bjeshkës së Karadakut ... si e Bukura e Dheut.

-Po shok, kam qenë sivjet atje lart, me do që e njohin mirë vendin që quhet “Rrushet”, përtej Kroi të Ftoftë, kah ahët e mëdhenj e deri afër Majës së Zezë.

- Atje ku takohen dy Viçat: mes Ferajve dhe Rusfajve.
- Po more, isha edhe te Maja e Gorenit, e cila ishte më e lartë se ajo e Viçave.

- Duket prej andej, po nuk është ashtu, të mashtron syri.
- Maja e Zezë apo Kodra e Gjatë, si i thonë në Duna, është më e larta bashkë me Kodrën e Tupanit.

- Ashtu?! Këtë kodrën e Tupanit nuk po e dija ku i bie fare?

- Ajo i bie te Stanet, mbi Licë, përmbi lagjen në Meraje, ndonëse shihet pa kurrfarë problemi prej shtëpisë ku ke qenë.

- Aha, po...

-D.m.th. në të djathtë të Majës së Mprehtë që duket prej andej, është maja me e lartë...

- Këto toponime janë inspirim për një prozë, p.sh. me titull: “Pamje e pashlyeshme”

- Karadaku është i paprekur...i virgjër dhe i pahulumtuar. Vend me histori...

24.

Asqeria shpesh i vinin për vizitë atij trekëndëshi te kufijtë e Maleve të Zeza, por edhe ata e kanë rralluar ardhjen e tyre. Rrallë i sheh këndeje, madje të shoqëruar nga ndonjë përkthyes. Herën e fundit ishte Sadi, një profesor i anglishtes, i cili ishte kureshtar për të njohur këtë vend. Ai i zgurdullonte sytë sa kohë fliste Hasi. I dukej se po e shihte të gjallë Azganin, ashtu si i rrëfente e ëma.

Ushtari amerikan deshi t’i shmandej bisedës për të shkruaren. Ai i thotë përkthyesit:

- Lumë për ju që keni këtë florë dhe faunë kaq të pasur! Këtë nuk e ka askush!

Atje tashmë ka filluar të duket pak më ndryshe. Rruga është e mirë deri në Duna, te Rrushet, Stani, arat, livadhet, etj. Tashmë, secili prej tyre, e kanë më lehtë t’i shfrytëzojnë tokat në këtë pjesë të grykës së malit, thikë përpjetë.

“Pse shumë i kanë lënë shtëpitë e zbrazura, hambarët, plevicat, arat, pusët dhe krojet me ujë të kulluar ?! e pyeste veten. Gati i kishte humbur hija e fija tokës së tyre. Gjii-

thçka i takon historisë ta mbajë ose jo në mend, thotë një Zyba, i cili e shihte si një portë e hyrje-daljes fshatin e tij.

Gjerë e gjatë, aty mund të kalohet më lehtë dhe më shpejt me automjete, por edhe me traktor, për të punuar tokën. Por atyre me qindra hektar tokë, kullosa e male u kishin mbetur matanë.

- Si mund të viheshin këtu pikat e ndarjes?!

Para tridhjetë e më shumë vjetësh, fshatarët me duart e tyre kishin hapur një shteg. E tash është mbyllur gati fare, është bërë gati e pakalueshme, sepse u shkatërrua prej të reshurave. Për shkak të vijës kufitare nuk ka mundësi më të renovohet, madje nuk kishte edhe kush ta rregullonte: sepse disa kishin emigruar jashtë vendit, disa të pakët që ishin tëholluar shumë, nuk kishin mundësi të bënë diçka. Nuk u kanë mbetur më udhë e mundësi të mira për bujqësi, blegtori e bletari. Frika dhe rruga ua shkurtuan këto mundësi të vogla për të mbijetuar. Ikën e u treten.

- Po flitet se do të ndërtohet një rrugë këndeje pari, shumë e gjerë!- thonë disa fshatarë. - Me këtë udhë do të krijohen mundësi që të shfrytëzohen këto pasuri të kësaj ane nga vetë fshatarët e këtyre viseve. Mund të zhvillohet edhe turizmi. Kjo rrugë që të çon deri në Duna, aq sa ka leverdi për banorët në punimin e tokës, ruajtjen e shtëpive nga shkatërrimi, shfrytëzimin e maleve, aq ua shton edhe brengën: se më lehtë vidhen pasuritë e tyre! Do të bëhet diçka edhe në hulumtimin e nëntokës. Ky vend është i pasur edhe me mineralet e Shurdhonit e të vendeve të tjera.

Edhe kësaj here kanë ra në hall fshatrat e Grykës së malit. Ata po rënkonin sa herë u trokiste dikush në derë dhe shpesh qëllonin të ishin tatimmbledhësit, rojet e pyllit e ndonjë xhandarë. Andej suleshin kohë pas kohe si në të kaluarën jo të largët, sikur edhe sot andej përtej malit, nisën e bien me shpejtësi poshtë e përpjetë. Jo për tjetër, veç

për të marrë haraçin te malësorët e ngratë, rrëfëhet plaku i Këlcyreve me atë vurratë të thellë që bie në angështi.

- Jemi harruar nga njeriu ynë, por edhe nga zakoni. Kjo copë udhë hapë një sinjal drite në këtë pjesë të izoluar nga bota. Pos të tjerash, ndoshta do të ketë ndikim edhe për ruajtjen e kishës dhe xhamisë në Duna, pjesë e së kalurës sonë..

- Runa, o Zot! - i thotë një nga të gjallët e Rreshtit që kishte dalë atë ditë për t'i shikuar tokat e pasura me pyje, me drunj halorë që dikur i kishte. Ato me shekuj ishin pasuria dhe krenaria e këtyre anëve. Por, sot i mungon flora e fauna tradicionale e kësaj ane. Prej qindra hektarë male jo-halore, në pronësi të përbashkët kanë mbetur vetëm dhjetëra sosh.

- Asgjë nuk e kam haram...

Ndonëse i shpërngulur para tri dekadave, ai ka dhjetëra hektarë male e ara në fshatin e tij.

- Pse na u prenë drunjtë nga gjithë nahija?!

- Më parë mbrohej edhe ahu me pushkë.

- Malit ia piu sorra mendjen dhe e vrau kushëririn e vet, Syllin, për ahun, te Kroi i Ftoftë.

- Po, tash i vetmi dru që ka mbetur është bungu, por edhe ky po asgjësohet nga faqja e dheut, në këtë pjesë të Ilirisë, në veri, ku jetonin Dalmatet. - i tha Gushi.

- Atje pak rrënjë lisi të bungut kanë mbetur. - ia kthen atij. - Ata drunj janë atakuar vazhdimisht nga njeriu i uritur apo i pandërgjegjshëm, posaçërisht këto vitet e fundit, ku malet janë dëmtuar pa masë. Këta drunj, përveç shtimit natyror, me një kujdes më të madh nga dora e njeriut, mund të rriten shumë shpejt.

Xehërorja, ku nxirreshin mineralet e që dërgoheshin në xehen e Hekuranit e Shkupit, nuk punon më. Kjo ia kujton Hasit të Shurdhonit ditën kur burrat e kësaj nahije ishin

kapur në mes veti, derisa po hanin ushqimin e drekës në barakën e improvizuar të minierës. Jo rastësisht i kishte nxitur Lekë Babaj, i cili kishte dëshirë t'ia merrte maramën Azganit, derisa ishte lodhur nga puna e mundimshme në minierë. Mirëpo, edhe pse Azgani e luti disa herë që mos e provonte para gjithë këtyre burrave të nahijes, ai nuk bindej dot. Duke u kthyer me pjatë në dorë, njërin prej minatorëve e la pa gjellë, sepse qëllimisht ia përplasi para syve të Azganit. Dhe më nuk pati asnjë fjalë.

Azgani dhe Leka kapen shokë për shokë për ta mundur njëri-tjetrin, ndërsa për anash kishte ra heshtja. Si një qen i zgjebosur kishte mbetur i shtrirë për tokë.

-Ndihmone burra të ngritët! - u tha Azgani.

Leka i hidhëruar ngrihej duke e tërhjekur trupin zvarrë. Askujt nuk ia dha dorën, asnjë zë nuk iu dëgjua. Pak para se të ngrihej mezi ia dha dorën Azganit.

Atë ditë para mbrëmjes, Azgani u kthye te motra dhe u vonua pak. I ra përmes dy majave të zeza për të shkuar në shehër të vogël e për të marrë një palë hejbe. Dikur vonë e mori kalin për dore dhe vendosi të kthehet pasi që kishte vrotuar me sy gjithë atë bjeshkë të madhe. Udha për në shtëpi ishte për plot me leqe.

- Dëm i madh të mbeten nën këmbë të huaja ky vend i bekuar prej Zotit...

Si çdo herë tjetër, edhe kësaj here do ta priste e ëma duke e shikuar në divanhane. Vëllai i tij, Ajri, ishte kthyer më herët, por vendi-vend nuk e zinte.

- Mos i ka ndodhur diçka Azganit?! - tha Ajri.

Mirëpo, nëna ia hoqi dyshimin duke i thënë se ai ka kthyer te motra dhe nuk e lëshon Lesë Rasha pa bukë, dhe vonon pak. Ndonëse pa i mbaruar fjalët, u dëgjua zhurma e Arapit para derës së ahurit. Sa doli Ajri, ai ishte futur brenda.

- Erdhe, a?!- i tha Ajri.

- Erdha, por e lash punën në minierë! Nuk kam haber nga nëntoka dhe nuk po dihet kah po e qojnë zejen.

Ai më nuk vazhdoi punën atje, sepse Arbëri i kishte ofruar punë në tregti. Këtë punë do ta bënte derisa të sigurohen armët për të dalë në male. Udhë tjetër nuk ka për të ardhur deri te liria.

25.

Kështjella e lashtë e Artës, pranë xeheroreve të argjendit e arit, gjendej në Fortesën e epërme dhe të poshtme. Ajo shihet edhe nga larg, por nëse të bie udha e sheh se ajo shtrihet rrëzë një kodrine, kurse popullata ka thurrë mite e legjenda për civilizimin e saj. Atje i kishte qitur puna edhe ca artistë për ta bërë një pjesë të filmit për muret e lashta të kështjellës. Kjo i përshtatej personazhit të Azganit, i cili kishte rrahur këto shtigje sa ishte gjallë me Arapin e zi.

Sapo ngjitësh atje te shehri i epërm, para sysh të vegullon një pamje anësore. Kureshtarët lakmia i ka shpjerë edhe tek pjesët e mureve të Fortesës mbrojtëse. Një nga ata kishte zbritura këmbë pas këmbë dhe kishte ra në themelet e rrafshuara përtoke. Ajo të lë përshtypjen se ke rënë në muret mbajtëse. Aty, fare pranë janë rrënuar kullat e anës veriore që vetëm mendja e ndonjë njeriu me një studim të hollë, mund ta imagjinojë formën dhe bazën e saj në katërkëndëshin e drejtë dhe me kënd të kthyera nga jugu që lidhët me pjesën e poshtme të shehrit. Aty mendohet të ketë qenë administrata e Artës. Aty, përmes një muri për kalim këmbësor, lidhet me dy pjesët e saj të fortifikuara, duke vazhduar të kalojë përmes një shtegu të këmbësorëve, e ci-

la të nxjerrë deri te mbyllja harkore e saj, pastaj të për-cjellë ndërmjet kullës me kryq, në jug. Mbeturinat e gurit gëlqeror, që shihen se kanë qenë të ngjitura me horasan, nga shembja e mureve, kanë rënë në tregun e lashtë të Artës. Jo fort larg që andej, është një derë e madhe për karrocë, që i çonte banorët e saj për në Fortesë.

Dy të rinj po i studionin kuadrat për të bërë një video-spot për dy të dashuruarit e përbotshëm të Artanës. Ata kishin skicuar me numra kuadrat e filmuar e që më pastaj do të stërvitnin artistët me një tekst të një kënge baritore. Me rënien e tyre në rrënojat e Katedrales, që qëndronin fare pranë themeleve të murosjes, që mezi dalloheshin pjesa e vjetër dhe e re, lindja e përendemi, e kishin paraparë për-mbylljen. Mbi një plato të zgjeruar do t'i ndërronin unazat para një dëshmitari që ishte maskuar me mjekër të hollë, që më shumë i ngjante Judës sesa shenjtorëve të tjerë, siç ishte ungji i Bogdanit, shërbyes në kishën e Artës. Ata me kujdes i bënin lëvizjet mbi platon të ngritur në një metër katror. Fare pranë saj ishte një kishë e re, e bërë në she-kullin e trembëdhjetë që kishte një bazë të gjerë, si dhe me pjesën kryesore treteshe, që ngjante si anijet asimetrike ju-gore. Udhët të çonin përmes hapësirës te kisha, përballë Konicës së banueshme. Më pastaj manastiri, xhamia, gurë varresh të sektiit rufai e shiit, pllaka guri orientale, të bërë me dekor dhe fragmente të tjera, kurse përfundonte te kroi. Me këtë përmbylej edhe filmimi i një akti.

Në një kuadër tjetër filmi, lidheshin edhe pamjet e një currili uji të kroit të Stenicës.

Dikur moti në luftë mes ushtrive të perandorive lindje-perëndim, kur ishin ndarë kisha e Konstantinopojës dhe e Romës, në përleshjet nëpër beteja më së tepërmi ishte për-ballur fortifikata në mes Majës së Zezë dhe asaj te Blinaja, duke u tërhequr në vijën e fundit të kështjella e Stanit. St-

anet kanë marrë emrin që ua kishin lënë nga banorët e parë që rrethohej nga stani, barinjë që ruajnë bagëtitë e tyre gjatë stinës së verës prej Shën Gjergjit e deri në Shën Mitër. Aty ishte e njohur prej të parëve një luftë e gjatë, e përvajshme, përlot me gjak në te dy anët, ku janë murosur në një vend, duke mos u dorëzuar deri në pikën e fundit. Vargu i maramave ishte i lidhur dorë për dore e trup për trupi nga pleqtë, plakati, gra dhe fëmijët, për të mos rënë në dorë të huajt si rob lufte, duke kënduar nën krismat e tupanave që paralajmëronin vdekjen, duke i qitur në një zjarr të madh në brendi të rrethojës së saj. Shpeshherë prej andej ka dalë një flakë si kandil i ndezur për të pushtuar qiellin.

Njerëzit sot e atë ditë luten për shpirtrat e tyre. Të krishterët ndezin kandila, ndërsa myslimanet bëjnë havëll .

Më tutje shihej një dorë e zezë që kishte mbledhur ca mbeturina të metaleve. Thuhet se këtë vend e kanë hulumtuar edhe detektorë të ndryshëm. Ekipe të klandestine fare të papenguar edhe sot kërkojnë monedha me vlerë, duke e shkatërruar edhe kështjellën, siç ndodhi edhe në Konicë. Grabitjen e kanë pasur në gjak që kur kanë zbritur nga Karpatet në Ballkan. Kjo më pas u flinte në hatër edhe të tjerëve që i ndanin bashkë si plaçkë lufte. Kjo është bartur brez pas brezi deri në ditët e sotme me metodat e tyre tashmë të njohura, duke iu përshtatur gjithmonë kohës dhe hapësirës.

Arta që daton katër shekuj para Krishtit, sot fortesa e saj ka mbetur si dëshmi e kohës, kurse dikur ishte ngritur si mburojë e një qytetërimi. Nga miniera e saj, qysh atëherë ishte nxjerrë ari i përpunuar. Ajo edhe ndërli dhej me qendrat e tjera të asaj kohe. Arta ka pasur të ngjitur në kompleksin e saj pjesën e administratës dhe kishën romake. Aty shihej të ketë qenë një bazë e mirë që prej kohës së apostujve. Freskat e zbuluara janë të ngjashme me ato të stilit

bregdetar, që dëshmojnë për zhvillimin e të njëjtës kulturë nga i njëjti popull në hapësirat e vjetra të Ballkanit.

Ata që po i mbështesnin zbulimet patën thënë se kjo pjesë e qytetërimit ishte e zhvilluar si qendër e nxjerrjes së mineraleve të arit e argjendit, ndërsa sot aty ka një trashëgimi kulturore, që është ruajtur brez pas brezi. Se në çfarë situatë gjendet thesari i një trashëgimie të pasur, tregon shembulli i Artës. Ata që është dashur ta mbrojnë, nuk intresohen fare.

Anës kalasë sivjet janë bërë hulumtime klandestine, madje para syve të botës, në pikë të ditës. Aty janë hapur gropat: se çfarë është dashur të tregohet me të dhe çka është gjetur aty, nuk e dinë askush?! Aty, brenda dhjetë ditëve, dy herë janë hapur gropat. Brenda asaj kohe sa patëm qendruar aty, dy ditë të muajit maj, si dhe vizitave tjera të mëvonshme, shihet se janë hapur gropat të reja brenda Kalasë, rreth Teqesë dhe rreth Katedrales. Këtë na e deklaroi edhe z. Vllahi, i cili fill i vetëm jeton në një shtëpi afër këtij antikteti.

Më vonë aty edhe nga katër gra janë vërejtur vjedhjet. Ata nuk kanë pasur kurrfarë autorizime për hulumtime të kësaj natyre. Çuditërisht ishin të veshur me tesha të zeza. Flisnin një gjuhë tjetër, që ishte një dialekt i sllavishtes. Prapë, pas një jave, ata kanë ardhur dhe ardhjet janë përsëritur edhe te livadhi i Binjakëve.

- Ruajeni të kaluarën, që ta keni sot! - i porositi plaku ata që kishin ardhur më vonë në Artë, që të shohin gropat e hajnave. Ata kishin ardhur vetëm sa për të konstatuar gjendjen, kurse ishin të shoqëruar nga Fyli.

Rojtar Vllahu, tregon se ata nuk i ka njohur askush, kurse me veti kishin edhe detektorë e lopata, me të cilat kanë hulumtuar sende të vjetra brenda dhe jashtë Kalasë. Këtë e

thonë edhe dëshmitarët e tjerë okular. Aty kanë dalë edhe policia me komandantin e Artanës, Satin.

Pas kësaj rasti ka marrë dhenë.

Si është e mundur që ky vend sot në shekullin 21 të mbetet djerrinë dhe pa kujdesin e askujt, t'i vihet hanxhari në qafë. Ky vend dihet se në kohën romake ishte qyteti më i madh në Evropë. Këtu kishte edhe shkritore e sot të lihet në mëshirën e fatit dhe në dorë të hajnave! Mbase vetëm reliktet e qytetit të vjetër flasin me gjuhën e vet!

Dikur u bë pusi. Rreth tre çerek ore prej andej, një fshatar në oborr i ka hapur dy puse. Aty është ujë mineral. Pusi i parë është hapur me mjete teknike në thellësi deri në pesëdhjetë metra, por nuk ka arritur ta shpojë, sepse burgjia e çelikt ka hasur në guri të fortë dhe nuk ka arritur të depërtojë tek uji, edhe pse dihet se nën guri ka uji të shumët. Ky ujë vlon nga thartira e madhe. Këtu ka ujë me gazra karboni, që përdorin për saldim. Janë gazra shumë të forta. Një njëri nga Zebra, në këtë kohë vere, ka ardhur të marrë ujë mineral në një pus. Kur ka tentuar të mbushë disa shishe, i është këputur litari. Tenton të hyjë ta nxjerrë kovën, por në tentimin e parë vdes. Ishte ky njëri i ri i familjes Hadi nga Zebra.

- Uji është i "gjallë", kishte thënë dikush...

26.

Buza në vaj dhe buzëqeshja në lule viheshin në peshojë në një përkujtim.

Këtu u lexua testamenti pa vaj e kujë, u bënë vizita e homazheve.

Një varg lutje të ndryshme në shenjë të kujtimit të të rënëve dhe betejave të bëra të asaj lufte për lirin nga okupimi i vendit, sikur gjithandej, edhe të kësaj pjese jug-lindore.

Pas kësaj lufte, meditonte si gjithnjë, Ilir Gjoni: sikur të na mungonte shpresa se një ditë vendi s'do të ketë lirinë, vërtet jeta jonë nuk do të kishte kuptim!

- Edhe terri po të mos kishte fund, për Gjonin do mbetej ag e terr i tmerrshëm, që do të sundonte jetën. Fundi i fundit është fund që ka kuptimin e mbarimit të një çështjeje. Logjika do të merrte formën e realitetit objektiv me thenien e mençur: “Më mirë një fund i tmerrshëm se sa një tmerr i pafund!” - tha Qeli.

- Të mos harrojmë pra, tri shprehje: tmerrin, fundin dhe shpresën...

Ishte ky mesazhi që u përcoll me rastin e përkujtimit të pesë vjetorit të rënies së këtyre dy dëshmorëve të lirisë, pjesëtarë të dy luftërave çlirimtare nga okupimi serb.

Vegullonin figurat e ndritura sa ishin duke folur për motmotin e fundit të shekullit të kaluar.

Qeli, një njeri hijerëndë e i papërkulur, orator i mirë, i papërtuar, përmendi përballjet me tmerrin e dhunës, tmerrin e vrasjeve, tmerrin e shpërnguljeve dhe emigrimeve si dhe dëbimin e tmerrshëm të shqiptarëve atëherë e tash. Vatra e zhuritur dhe e përflakur, gjithandej po sakatohej, megjithatë qëndrohej e s'hiqej.

Disa nuk kishin guximin e përballjes me fundin e tmerrshëm...Tmerr ishin vetë ata! Fundi ishte i tërbuar, sepse i sëmuri i Ballkanit përpëlitej në shtratin e vdekjes. Në këtë epokë, plejada e atdhetarëve dhe luftëtarëve më të devotshëm të lirisë ngriti çështjen tonë edhe matanë atdheut: për lirinë politike, për të drejtat e njeriut, gjuhë, flamur etj. Ata që pushtuan lirinë, këtë koncept e kanë renditur rrjedhsh-

ëm dhe natyrshëm: shpresën dhe fundin e tmerrit, se lira nuk është larg për ata që e luftuan robërinë.

Në përkujtimin e të rënëve, u tha se dëshmorëve të lirisë, shpresa u vinte me krismat e pushkëve çlirimtare në Drenicën e pamposhtur. Krismat e tyre, që jehuan maleve të Drenicës, ishin zëra që mposhtën zhgënjimin dhe mbollën shpresat.

Si asnjëherë më parë, edhe kësaj here u sillej vërdallë nëpër kokat e atyre, kushtrimi i Adem Jashari, Komandantit Legjendar të Ushtrisë Çlirimtare. Ky kushtrim jehoi gjithandej trojeve tona për t'u bashkuar rreth UÇK-së.

Kushtrimit më me vendosmëri e të palëkundur iu përgjigjen më trimat dhe më atdhetarët. Me ta do të bashkohen i madh e i vogël. Me devotshmërinë e tyre iu përkushtuan luftës për ta bërë lirinë e paqen në trojet e robëruara.

Madhështia e luftëtarit i ngjet emblemës së asaj lufte. Dhe e lavdishmja do të nderohet deri në çlirimin dhe bërjen e tyre.

Në ballë u bënë sfidë ofensivave dhe egërsisë së pushuesit.

Me mishin e gjakun e më të mirëve, me përpjekjet mbijetëse të luftëtarëve liridashës u luftua armiku në çdo skaj të vendit. Me ta arriti kulmin e njohjes, dhe çështja arriti të shtrohet si problem politik në qendrat e vendosjes, të shtrohet si zgjidhje nga aleanca.

- Vaji e buzëqeshja me lulet ishin përzier në një çmim për çlirimtarët dhe aleatët, një imazh i ngrirë edhe për një kohë...

Edhe pse tmerrit i erdhi fundi, me fitoren e çlirimtarëve dhe aleatëve, pas një lufte të përgjakshme mes çlirimtarëve dhe okupueseve, psherëtimat dhe rënkimet nga plagët vazhduan. Ata që derdhën gjakun, ata që ranë me ylberin shumëngjyrësh do të kujtohen për çdo vit e më së shumti

nga ata që lanë më të dashurit e tyre. Dëshira për të parë lirinë mbeti vetëm shpresë për ta.

Me lule në dorë pritnin çlirimtarët dhe aleatet. Ata po hynin nëpër qytete e fshatra si fitimtarë duke iu gëzuar kësaj fitoreje. Forca të shumta kriminele pasi që kishin humbur, po tërhiqeshin si bisha të plagosura, sikur anija që donte të fundosej. Ata po e merrnin haraçin për krimet që kishin kryer mbi pjesën tjetër të kësaj popullate, për ndjekjet dhe për pastrimin e territorit. Ata po përqendroheshin duke u barrikaduar në Rrezartën Lindore.

Atje ata nuk heshtin... Atje dëgjohen edhe më tutje armët e tyre...

Në barrikadën e tyre, në trojet e mbetura matanë Lagunës...

Ishte po ai përbindësh, i pagëzuar me tym temjani. Aketet kriminale ndaj popullatës së pambrojtur po i përsëritnin.

Filloi edhe një ikje e dhimbshme dhe e tmerrshme, që si dihej fundi. Fshatrat përsëri kufirit u shpopulluan, u boshatisën... Banorët e mbetur morën arratinë, pa ditur se ku do të përfundonin.

- A mund të duronin një gjë të tillë ish-luftëtarët dhe shumë bashkëluftëtarë të tjerë që endeshin rrugëve të qyteteve të vendit, pa të drejtë kthimi në vendlindje?! - ka pyetur Trimi

- Sigurisht se jo!- ia ktheu Agai. - Njeriu sigurisht se nuk do të rrinte duarkryq e të bënte sehir derisa armiku dhunon lirinë, shkel mizorisht në trojet shekullore duke na përzënë.

- Jemi lënë në mëshirën e fatit! -u tha të vetëve që kishin ardhur për ta parë atë ditë. Ata ishin nxënë dhjetë ditë para kapitullimit, nga mbeturinat e pushtuesit që po tërhiqeshin andej, ndërsa një nga djemtë e axhës së tij, ishte

vrarë si ushtar duke e mbrojtur popullatën derisa tërhiqeshin nga zona e luftës.

Horrat, duke aguar dita e lirisë, kishin hyrë në Pashtakat te Kokat dhe kishin rrethuar shtëpinë e tij me anëtarët e familjes, derisa ishte ai në istikame.

Arbri me shumë bashkëluftëtarë të tjerë bënë edhe njëherë betimin e luftëtarit të lirisë, duke u rreshtuar rishitazi në rrugën e lirisë së plotë, kësaj here për lirinë e Lindjes. Gjithnjë në anën e luftës, në mbrojtje të popullit, në ballë të detyrës, i gatshëm për të dhënë jetën për lirinë edhe të asaj pjese të robëruar.

Pas rënies, bashkëluftëtarët në shenjë nderimi e përkushtimi për veprën heroike, emëruan brigadat me emrin e tij, për t'i qëndruar me besnikëri idealit deri në përfundim të luftës.

Për Lagunën ... për këtë emër, për dy pranvera rresht, mbajtën armët në krah duke mbrojtur të drejtën e saj të natyrshme dhe të ligjshme, për lirinë dhe bashkimin me pjesën që ishte ndarë padrejtësisht. Për këtë ideal të shenjtë, kjo luftë heroike dhe të rënët e saj e vulosin historinë e vet. E bërë me aq mund e sakrificë, rreth së cilës u bashkuuan bijtë dhe bijat më të mirë nga të gjitha anët, u bë udhërrëfyes i të shtrenjtës liri.

Mirëpo, përkundër luftës së mundimshme, gjakut të derdhur për liri, ideali i luftëtarëve, i të rënëve, u tradhtua. U tradhtua nga paaftësia e palës që po i hynte negocimit dhe nga paaftësia e parakushteve politike.

Kujtojeni rilindësin e madh kur thotë:

“E kah lind dielli të ketë dritë, jo mjerim. Dikur vatër e luftës për liri, po sot më thuaj si je, e dorëzuar, e tradhtuar, e shtrirë për dhe....”

Mitrovica e Isë Buletinit, për lordin anglez, ishte atëherë shumë larg për ta bashkuar me vendin. Mjerisht, kjo ndo-

dhi në të kaluarën, duke shpresuar se kështu nuk do të ndodh në të ardhmen. Duke e harruar të kaluarën është rrezik që të mbeten shumë pjesës edhe sot si Mitrovica dikur. Më vonë, ndoshta do t'u kujtohet, por do të jetë një fund i turpshëm dhe për faqe të zezë, sepse lufta çlirimtare dhe rënia e dëshmorëve do të jetë vula që vulos ardhmërinë e këtyre viseve.

- Kush ndjek porosinë e dëshmorëve kurrë nuk do të gabojë në rrugën e tij drejt lirisë! - pëshpëriste si në heshtje.

Homazhet po bëheshin në përvjetorin e radhës së rënies dhe zhvarrosjen e eshtrave të tij për t'i varrosur në Memorialin e të rënëve.

U vendosën kurora lulësh mbi varrin e të rënëve.

Aty u thanë fjalë rasti, para familjarëve, bashkëluftëtarëve, bashkëfshatarëve dhe të pranishmëve të tjerë nga fshatrat përreth. Naumi vuri në spi-kamë virtytet e larta prej luftëtari të dëshmorëve. Ai ka po-rositur se ata që dinë të çmojnë sakrificën më sublime për liri, paqe, përparim dhe integritet, nuk do të shuhen kurrë. Kjo dëshmon se populli është për ta përmbushur amanetin e atyre që ranë për liri dhe vetëm kur të përmbushet ky amanet, ata do të prehen në tokën për të cilën ranë. Peneli, bashkëluftëtari i Arbërit kujton se ai, si çdo i ri, shkoi në Shqipëri për stërvitje, për t'u kthyer më vonë me njësitin e tij përmes Maqedonisë në zonën e tij.

- Arbërin e gjejmë me njësitin e tij! - tha Peneli, duke operuar maleve të Karadakut. Ndërsa Agroni, një nga bashkëluftëtarët e tij të pandashëm deri në ditën e fundit, thotë: "Arbëri ishte ushtar i heshtur, besnik dhe i përmbajtur që shquhej për guxim dhe kryerje të detyrave ushtarake. Duke qenë në radhët e para nga ata të luftëtarëve të Lagunës, ai ra dëshmor i parë duke kaluar zonën kufitare, derisa ishte me njësitin e tij. Ai ishte me zemër të pastër, en-

ergjik, i dashur, i buzëqeshur me të gjithë, por nuk i duronte padrejtësitë, luftonte gjithmonë kundër saj”.

Arbëri u rrit në frymën e dritës së lirisë. Burgosjet dhe persekutimet fuqishëm ndikuan në vetëdijen, virtytin dhe karakterin e tij prej një luftëtari të paepur. Arbëri që në bankat e shkollës përballë me pushtuesin. Si pjesëmarrës në protesta, ai shfryn mllëfin ndaj atyre që kishin shtypur, vrarë dhe burgosur popullin e tij. Ishte i vetëdijshëm për rrezikun që i kanosej. Kur lufta po trokiste në derë, ai i përgjigjet dhe futet në Lëvizjen atdhetare pa u hamendur. Edhe pse i ri, Arbëri kishte vendosur të luftojë për lirinë e atdheut. Në stërvitjet për përdorimin e armëve të ndryshme shquhet për shkathtësitë. Stërvitjet në Elshan dhe në Meken e Arbërisë e kalitën edhe më shumë, nga ku kthehet sërish maleve.....Radhitet në logjistikën e Zonës në njësitin, i cili furnizonte luftëtarët e lirisë me armatim. Arbëri i njihte mirë të gjitha shtigjet e maleve të Karadakut. Kushedi sa herë kishte kaluar me karvanin e gjatë, të ngarkuar mirë, për ta drejtuar kah shokët, të cilët e prisnin.

Derisa ishte në radhët e saj, ai kishte bërë edhe detyrën e korrierit. Kishte përcjellë eprorët e lartë në mesin e të cilëve edhe ish-drejtues të lartë të KP e të Shtabit. Me rastin e përvjetorit të rënies së tij, këta eprorë gjithmonë përmendin bëmat e tij.

Në pranverën përmbyllëse të këtij mileniumi, ai shkonte drejt përjetësisë... shkonte dhe bashkohej me të tjerët, duke i dhënë hakun armikut, i cili pas tërheqjes ishte barrikaduar në tokat tona, në pjesën lindore në Lagunë.

U vë në mbrojtje të popullatës së kësaj ane, duke u dalë përballë bandave pushtuese të pozicionuara në pjesën lindore. Ai u solli armatim të mjaftueshëm shokëve-luftëtarë të tij.

Ende pa i mbushur të nëntëmbëdhjetat, i lindur si hasreti i gjyshit dhe nxënës, i mësuesit të parë, në maj, sapo ishte mbushur mali me gjelbërim, sapo krisi pushka e parë e lirisë në Lagjen e Pamirëve, në trekëndëshin e prerë padrejtësisht, në luftën e pabarabartë qëllohet për vdekje nga plumbat e pushtuesit. Përkundër përpjekjeve të paqeruajtësve për t'ia shpëtuar jetën në Sojevë, mbyllen sytë e tij përgjithmonë për të mos vdekur kurrë.

Te Lisi në Rup, te vendi “Guri i Varreve”, të gjithë u mblodhën për t'ia dhënë lamtumirën e fundit amshueshmërisë dhe lindjes së tij. Ai nuk prehet i qetë në dheun e Arbërisë deri atëherë kur do të bëhet realitet amaneti i tij për liri dhe paqe.

- Ai si Feniksi që kishte hipur në Kalin me flakë të artë, kalëron i lirë. Si Azgani...

- Sa ishte gjallë këtë vend e mbuloi me nam.....

Dheu do të vazhdojë ta ruajë gjakun e atyre që ranë gjithandej hartës sonë. I ngrirë u kishte mbetur testamenti i tokës brezave që po bien në altarën e lirisë, duke ua shtrirë njëri-tjetrit dorën e besëlidhjes.

Në kufirin lindor, nga snajperët u plagos për vdekje, ky i ri u qëllua derisa ishte duke kaluar andej zonës kufitare. I ndjeri ishte sjellë deri në pikën aleate Apokalips, i plagosur rëndë dhe prej andej dërgohet nga trupataleate në kampin, ku edhe vdes për shkak të gjakderdhjes. Ai u varros në vijën pranë frontit me nderime ishte ushtar i atdhetar i heshtur, besnik dhe i devotshëm deri në ditën e rënies...

Sapo ishin kthyer në shtëpi nga Maja e Sukës, kësaj radhe kishin ardhur më herët se ditëve të tjera. Kishte edhe një orë para mbrëmjes. Në mbrëmje dëgjohej piskama e fëmijëve dhe thirrja me telefona celularë.

- Sihariq, fjala e tyre në vesh të Zotit! - nisi bisedën Hadi, një mesoburrë dyzetë vjeçar, duke pasur në mendje hyrje-daljet e trupave policore serbe me uniformë e me armë. Ata janë përqendruar në dhe rreth territorit të vendit gjashtë vjet pas largimit të tyre.

- Prite se erdhën!... lere se shkuan!...

Por, fëmijët te Carët, qenë të parët që dhanë lajmin.

Në orët e mbrëmjes të së premtes, ata thanë: nëpër shtëpitë e Lagjes te Carët, në juglindje të vendit kanë hyrë xhandarmëria pushtuese.

- Askush nuk e di përse kanë ardhur këta mysafirë të paftuar! - tregon Rexha, i rrethuar nga fëmijët e lagjes së tij. Prej se u erdhi ky haber, Hadi dhe disa të tjerë tubohen dhe bisedojnë në mes veti.

- Ik se hynë, leje se ikën... prit se hynë pa shkas dhe pa shenjë, pa dije! Po ishin xhandar pushtues dhe kanë shikuar terrenin. Të dytë hynë, jo larg prej të parëve që dolën!

Nga baraka e tyre ku janë të vendosur, ata ishin futur një kilometër në thellësi të vendbanimit, në drejtim të pikës kufitare të Maja e Sukës. Aty gjendet postblloku tjetër. Askush nuk e di pse kanë ardhur ashtu të armatosur me pushkë automatike dhe pajisje tjera deri në afërsi të postbllokut. Këtë nuk ka mundur ta sqarojnë para banorëve as ata që kanë shkuar për të mësuar shkakun e ardhjes. Qëndrimi i tyre në kohën e mbrëmjes, te mali i Sukës dhe Kacurretës, i ka shqetësuar pa masë ata, duke u

sjellë frikë për hyrjen e tyre në këtë pjesë të Kosovës. Këtu është vendi ku e kanë të ndaluar të kalojnë e të qëndrojnë.

Në kilometrin e fundit që ndan vendin në juglindje të magjistrales, aty ku lartësia mbidetare arrinë një mile. ata pak veta që jetojnë aty, tashmë janë harruar, janë lënë gati tërësisht të braktisur.

- Atyre, përkundër kushteve të vështira, të cilët mezi ia dalin me halle, u mungon edhe siguria për të qëndruar në vatrat e tyre! - tregon mësuesi Sal.

- Ashtu edhe është... - i ka thënë Hadi, i cili së bashku me Drizën i kishin përcjellë gati një orë, derisa ishin tërhequr në drejtim të malit, duke përshkuar shtëpitë e fundit të fshatit.

- Na jemi mësuar me këta xhandarë, po sikur të ishte dikush tjetër, kaheër do t'ia kishte mbathur nga fshati.

- Këtë e dëshmojnë edhe të dhëna të tjetëra. - thotë Brahomi, një tjetër përfaqësues i fshatit.

- Më nuk po mundemi as fëmijët t'i mashtrojmë...

- Ata kanë filluar të plakën herët me drojë se do t'i përcjell ndonjë fat i keq! Mosinteresi i askujt, që së paku të gjendet ndonjë zgjidhje, ky vend do të mbetet i zbrazët. Janë ankuar dhe kanë trokitur derë më derë, edhe te paqeruajtësit, të cilët kanë rralluar vizitat këndeje, prej se është hapur pika kufitare në hyrje-dalje të vendit. Edhe policia po dalin rrallë këndeje. Së shpejti asnjë banor nuk do të mbetet në këtë brez kufitar...

- Na ra hise me u shastis...

Policia dinë aq sa japin informacione banorët, ku zona është e përfshirë “si zonë e sigurisë”, e nënvizuar me vija të kuqe, ku përgjegjës janë paqeruajtësit. Pjesa tjetër brenda territorit të vendit konsiderohet si “zonë e kaltër”, kurse përgjegjësia i bie policisë lokale.

Në gjithë rajonin ankesat tashmë janë bërë rutinë.

Xhandarmëria, apo pasardhësit e trupave të tyre "Tig-rat", janë bërë të zakonshëm këtyre ditëve të fundit. Pop-ullata është e shqetësuar në çdo kohë në tërë hapësirën e provincës. Ata janë të dëshpëruar thellësisht për mospërkr-ahjen e nevojshme, që të jenë të sigurt në shtëpitë e veta.

Puçibaba po shpopullohet nga andej. Askush nuk do të mbetet andej, përveç xhandarëve që sillen si pushtues.

Jo shumë larg nga shtëpia e Myftarit, komandanti Saqë, kishte marrë një letër nga Arbër Presheva, ku i shkruante se do të shkelet toka nga asqeria e huaj. Ai me të parën ia priti:

- Ne nuk kemi ku të shkojmë! Jemi në tokën tonë... - dhe së bashku me bashkëluftëtarët e vet i kishte dalë përballë një asqerie të fortë.

- Kush është me mua, sot të vdes në istikam!

Ai qëndroi aty derisa u vra. Me plagë të thella u tërhoq në prapavijë, por gjakderdhja nuk iu ndal. Shkoi në përj-etësi. U varros në fshatin përkarshi tokës së vet.

Komandant Saqë Puçibaba kishte mbajtur krahun perëndimor për t'ia prerë vijën hyrjeve të forcave të huaja, përmes enklavave, te lumi i Bindit.

Pas tij, Leka e kishte pas vetit njësitin e vëzhg-uesve në prapavijën e luftës së Llapushës. Ata u fortifik-uan në një shpellë guri dhe vranë togun e diversantit të armikut, për t'i dhënë leksion pushtuesit që kishte mësyer për ta shkelë në Halëzezë.

Bashkëluftëtari i tyre prej Myqeti, i tregonte vetë Rexhës, se si çeta e çetnikëve arritën të kapin dy të rinj, Arin e Kadiun. Pasi i lidhën për pushkatim, i liruan sa për t'i bartur me mushkë të ngarkuar të vrarët në Llapushë. Ndërsa të tjerët e vranë anës tjetër të malit, i përcollën me qerret të mbushur përplot me trina. Në kthesën përballë Birës së kaçakëve, u kishte rrëshqitur njëri prej tyre dhe u

kishte rënë me kokë përtokë. Arin e Kadiun i goditën me kondak pushke pa ia ndarë fare derisa i kishin varrosur te varret e Skive në majën përkarshi.

Nuk kaluan shumë ditë dhe prapë u kthyen të paftuar, ashtu siç kishin ardhur një muaj para Shën Mitrit, për t'i marrë eshtrat e atyre që ishin vranë për tokën e huaj.

Duda, një grua plakë, që kishte qëlluar rastësisht t'i bie atypari në arën e saj, ku ishin varrosur, kishte dalë njëri nga ata që drejtonte ceremoninë e zhvarrimit për t'i kërkuar asaj nëse u kishte mbetur borxh për tokën që ishin varrosur pushtuesit.

- Jo, - u tha atyre, - kjo ka mbetur këtu gjithmonë arë e përbashkët, ku janë varrosur e zhvarrosur asqeria e huaj. Disa prej atyre që u vranë i kanë mbledhur eshtrat. Dashtë Zoti e qofshin të fundit! - u tha duke u ndarë prej tyre fare pa u përshëndetur, duke i lënë pa fjalë, të shtangur në vend si ogur i zi.

28.

Krahu juglindor kishte mbajtur ushtritë e huaja për të mos invaduar deri në ditën e pranverës, kur pëlcet Fronti i përbashkët lindor i Aleancës. Por, Jalta ia kishte prerë vijën zonës perëndimore dhe lindore, sipas pazarit të tyre tjetër kund.

- Secili që nuk i ka duart e përgjakura le t'i bashkohet aleancës antifashiste! - u tha Bej Draga, përfaqësuesve të legjislaturës së vjetër, Lamë Stanit, e disa të tjerëve.

Tkurrjet në lindje të vendit kishin nisur kaherë me anë të vrasjeve të hapura dhe misterioze, përmes dëbimeve,

maltretimeve, varfërisë, mbjelljes së frikës... Metoda këto të përdorura edhe sot e kësaj dite, ku vetëm se janë ndryshuar format e manifestimit të tyre në kohë dhe hapësirë tjetër.

Lavdia e Llopës në kurriz të malit të Karadakut, që kishte ardhur nga mëhalla e Epërme e lagjes, u rrëfen të vetëve:

-Sa herë të përzihet hesapi atje lart, këtu përzihet morti me jetën. Kjo luginë, sikur sjell diçka nga qielli, furtunën e cila të kujton reumat e të ftohtit prej majës së Lyenit.

-A po e sheh këtë përrua?! - pyeti xhaxha Kadiu, duke bërë me dorë kah ujëvara. - Këtu edhe para gjysmë shekulli, janë martirizuar 13 vetë, vetë tre i kanë shpëtuar vdekjes, Luani, Hebibi dhe Meta i Zahës.

Ata kanë zënë vend në varret pa epitafe. Në mesin e tyre edhe dy familjarë të Kadiut dhe dy të tjerë të plagosur nga pushtuesit e huaj. Nga dy varre të mëdha janë marrë eshtrat e dy burrave, si lisa, janë dërguar në sarkofag për të parë se sa të vjetër janë. Janë marrë nga varrezat në mes të fushës...

- Mirëpo, edhe ajo luftë që u bë si u bë, u vranë shumë veta. - u thotë të rinjve, xhaxha Kadiu.

Kjo e tashmja atyre nuk u dukej më si ndonjë përrallë, por një histori tragjike dhe e vërtetë, sepse shumë nga ata edhe vetë kishin marrë pjesë në të. Djali i vëllait të tij kishte dalë nga shtëpia e Kadiut, në majin e vitit '999 dhe kurrë nuk është kthyer. Thuhet se paramilitarët me "kv-asika" në dorë, kishin hyrë në atë pjesë të boshatisur përmes korridoreve, të cilët mendohet se e kanë masakruar.

- Nuk është shaka kjo, biro! Edhe pas nesh po mbetet e keqja. Duhet ta kemi dertin se ku po e lëmë ardhmërinë! Dhe, kjo e keqe s'ju bënë hiç mirë as atyre që sonte, ndo-

shta, nuk mund të hanë bukë e të pinë ujë prej darkës e deri në mëngjes.

- Po kam frikë, o djem, mos po na kthehen prapë ajo kohë e tmerrit! - thoshte tek po i shkonin sytë kah përroi i Dacit.

Bëni, ndjesë pastë, ishte vrarë vetë i dyti, së bashku me Ahon e Bishtajës në natën e tmerrit, atë ditë kur hynë në fshat dhe vranë e prenë gjithçka që gjetën. Jo shumë larg nga shtëpitë e Bishtajës, e gjetën trupin e Shaban Dacit-Bënit, të shtrirë gjerë e gjatë, përtej ujëvarës që ndante përroin me Amshojnë. Bënit i kishin dalë gishtat e mëdhenj nga opingat e buallit, të fryrë e të mërdhirë, sikur donin t'i hanin bishat vrastare. Njëri nga ata shtiu për së vdekuri në trupin e Bënit. Pas gjysmës së vjeshtës së parë, Sherifi dhe Ruzhdiu i mbledhën burrat e Llupës: Metin, Binin, Asllanin dhe të tjerë për ta bërë një dert: ta lëshojnë fshatin apo të merreshin vesh me komandën e Batalionit të Tretë të asaj brigade që ishte vendosur para tri ditësh në Lagjen e Bishtajës. Ata kishin marrë një copë letër nga komanda e trupave pushtuese, të cilat kishin paralajmëruar se vetëm po kalonin nëpër Karadak.

Pasi që u kishin kërkuar t'i dorëzojnë armët, i lidhën me litar, duke i lënë në mëshirën e rafalëve të mitralozit. Shpresonin se do t'ia falnin jetën ndonjërit nga 13 burrat e lidhur të fshatit. Në mes të vdekurve, fati deshi që nga ata të shpëton vetëm Meta. Ata vazhduan më tej duke i ndarë gratë e fëmijët nën 12 vjet nga burrat. I pushkatuan pa gjyq. Disa burra të tjerë, kush nuk pati pushkë mori sopatë e sfurk e u nisën për të dalë në fushë të betejës. Mirëpo, kishte ardhur një urdhër i prerë: “ Të mos shtihet mbi ta përgjatë vijës: Puçibabë, Blinajë dhe Buri, përveç “në rast vetëmbrojtjeje!”

”Do ta shkelim Karadakun! Do t’u hedhim ujë të vluar, si në kataraktet e Llapushës”, kishin thënë ata pas sekretit që ua kishte treguar Arbër Presheva.

Te Kodra e Becit, afër përroit ishin mbledhur paria e gjithë vendit dhe kishin vendosur të tërhiqen në lindje, përgjat vijës së Frontit Lindor. Ata që ishin nën armë u bënë helm e vrerë. Një lajm se Aleanca anglo-amerikane nuk kishte treguar interes për të mbajtur këtë vijë të frontit lindor, i kishte lemeritur.

Burrat e vendit që kishin bërë Lidhjen e Tretë të Prizrenit, i bashkuan pushkët për ta bërë aleancën e përbashkët antifashiste: ta dëbojmë pushtuesin fashist për t’i zgjidhur çështjet etnike sipas marrëveshjes së Mykjes dhe të Bujanit, u kishte premtuar Arbër Presheva krerëve të gjithë vendit. Vetëm komandant Skënderi me trupat e tij, Lagunen e kishte shpallë vendin “Arbëri të Vogël”.

Laguna me rreth njëzet e dy kilometra gjatësi dhe të një gjerësie prej pesë-gjashtë kilometra, sa e kapte me një drejtim pushka e gjatë, shtriheshin gjithandej vendbanime, të dendura një pas një. Për një kohë sa kishte konflikte të armatosura Laguna e kishte ruajtur tërësinë e vet me pushkë të gjata dhe gulinov.

Grabitjen e tokave në zemër të Ballkanit, që prej ardhjes së tyre nga Karpatet, e kishin pasur në gjak.

Gjyshi Çeliku, nipit të tij i kishte treguar për ndjekjen e tyre, para mëse njëqind vjetëve, prej Livadheve të Klanit të Sanxhakut të Nishit dhe të Pazarit në kohën e Kongresit të Berlinit. Ai i kishte treguar për zbrazjen e shtatëqind vendbanimeve shqiptare. Kjo ndjekje ka vazhduar edhe nga pushtuesit e rinj edhe në vitet e “pas çlirimit” e deri në ditën e sotme...

29.

Pas 10 qershorit të vitit 1999, lagjja tjetër, sipas marr-ëveshjes, kishte mbetur matanë kufirit. I vetmi shenjë që u kishte mbetur nga koha kur ishin bashkë me lagjet e tjera janë shtyllat e elektrikut dhe “Udha e Kerrit”, siç i thonë banorët, rrugë kjo e vetme që lidhet me qytetin.

- Ka mbi 2000 vjet që këtu ishim së bashku! - i thotë më pas Rexha, një mësoburrë nga mëhalla e Zamirit, të Llu-pës.

- Fryma grabitëse për tokat tona nuk iu shua armikut as sot e kësaj dite! Pasojë e kësaj fryme grabitëse kanë mbet-ur të uzurpuara edhe tokat e Zamirit, me argumentin e të fortit.

- Por, një ditë, kjo tokë e jona, do ta ketë lirinë! Edhe ne do të jemi të lirë në vendin tonë! - shprehet Rexha, të cilin e kishin mbuluar djersët dhe mallkimet. - Përkundër tenti-meve që të na zhdukim nga faqja e dheut, përkundër të kë-qijave që na kanë përcjellë gjithmonë, ne kemi arritur të mbijetojmë e të ecim drejt dhe asnjëherë nuk do të ndale-mi deri në fitoren përfundimtare. Këtë e kemi trashëgim nga të parët dhe të lejuar nga Zoti si popull me virtyte të larta...

- Pra, pa këtë të mirë as jeta në amshim nuk do të ketë kuptim...

- Edhe nata, po të mos kishte fund, terri do të mbetej përgjithmonë terr i tmerreve. Kjo e keqe është e pamëshi-rshme dhe do ta sundojë gjithë jetën tonë...

- Prapëseprapë, fundi është fund!

- Çdo gjë duhet ta ketë kuptimin e mbarimin pë-rmbajtjesor të çështjes... - e la në gjysmë fjalën si një im-azh të ngjirë.

- Por, edhe me luftën që u bë nuk përfunduan vuajtjet tona. - ka shtuar Rexha, derisa qëndronte në këmbë, duke lëvizur kokën herë në të djathtë e herë në të majtë. -Këtu po na vizitojnë milicët e pushtuesit, por edhe “tigrat” me uniforma.

- Tashmë, këta janë me uniforma të tjera! -plotësoi njeri nga ata.

- Brenda kufirit po na i luajnë “mezhdat”, sipas hartave të tyre. - tha një tjetër, që nuk i ndahej fare Rexhepit, duke prekur që mos të flasë se mund t’i dalë punë me xhandar-mërinë që ishte jo më larg se 50 metra më tutje.

Përmes ndonjë automjeti, që rrallë kalonte, kuptohej mirë se Lagjja e Zamirit nuk ishte me pushtuesin.

- Pjesa prej “këtu” të “Guri i Kalit”, duke u kthyer pastaj në anën tjetër kah Tubi, Mirosini e deri në Gjergjevicë të Gollakut, shtrihet Laguna. - tregon Rexha me dorë.

- Pas shtatëmbëdhjetë muajve rresht, sa pati luftë për të drejta e liri, nuk arritëm të bëhemi bashkë dhe t’i themi njëherë e përgjithmonë “JO” ndarjes.

- Për ideal të shenjtë ranë dhjetëra djem tanë, të cilët ia dhanë vulën kohës më të re që ne po e gëzojmë. Rreth këtij ideali u bashkuan luftëtarët trima nga të gjitha anët e këtij trualli stërgjyshor. Këto janë dëshmi të historisë se si duhet bërë jeta në tokën tonë të shtrenjtë! - krekoset pak bashkëbiseduesi ynë.

- Lufta e filluar nga këta djem nuk u ndihmua nga të gjithë dhe kjo ishte arsyeja që ky proces nuk shkoi deri në fund. Në vendet tjera cilësohet si tradhti kjo. Kjo ndodhi nga paaftësia jonë, dhe jemi të frikësuar se do të tradhtohemi edhe ndonjëherë si më parë.

- Ne kurrë nuk mbushemi mend...

- Nuk e di, a është e vërtetë se kemi ushtri tonën, se pata me shkua me ta, nëse nuk e kanë me hile, s'i këta që e lanë në gjysmë këtë punë. E nisëm me Kosovën njëherë, Lagunën, pastaj me Rumelinë Perëndimore. Copa-copa e nisëm dhe copa-copa mbetëm! - i dha Leka, Dafinës.

- Nuk e kishte pasur keq, Ukë Hoti, kur kishte pas thanë: “Për çlirim duhet të ngrohemi të gjithë, si një trup, jo mëhallëm-mëhallë, se edhe kështu jemi pak, po edhe nëse nuk bashkohemi do ta kemi gazep gjithmonë. Ma mirë me pas nisë si Dardani...

- Pse, kënd e pyesim ne? !

- Jo, jo! - përgjigjet shkurt ai.

- Gjithkund u nis me flamur e himn, por secili me të mëhallës së vetë...

- Ne duhet të bëhemi bashkë dhe duhet të mbështetemi në forcat tona se “kurrkush nuk vjen të vdes këtu, pos neve”.

- Sa herë që jemi bashkuar, përkundër dëmeve, kemi dalë fitues! Edhe ushtarët e Perandorisë Turke ikjen e kanë filluar nga ky kufi, prej Topisë, kanë thanë pleqtë tanë...

30.

Fija e hollë e tkurrja e mezhdave i ka lënë me gishta në gojë shumicën e banorëve. Brahomi nga shtëpia e tij i shikonte me mall tokat që kishin ngelur andej kufirit. Në gishta numërohen familjet e mbetura aty.

- Mezi është bërë një klasë me nxënës! Disa prej tyre nuk mund të shkojnë në shkollë për shkak të sigurisë dhe kushteve të vështira. Numri i atyre për çdo ditë zvogëlohet. Edhe ajo klasë së shpejti do të mbetet pa nxënës. Nuk

po merrni kurrfarë masash për përmirësimin e kushteve të këtyre banorëve, edhe pse për ta u kemi shpjeguar disa here! - flet duke shprehur hidhërimin e thellë Brahomi.

- Mos e merr me të sertë... - ia ktheu Ministri.

- Prandaj, këto janë shkaqet për zvogëlimin e banorëve nga Maja e Sukës.

- Ato shkaqe janë të paraqitura disa herë në forma të ndryshme nga i gjithë brezi i trazuar.

- Nuk është ndihmuar në asnjë aspekt, as për një pikë ujë, sepse ujë këtu është “qesat” i madh.... Këtu denbabaden me gomar është bartur uji nga burimet e pasura përkarshi. Por, ato burime tash kanë mbetur matanë...- i bën me dorë plaku, kah ana tjetër.

- As rrugë nuk i kemi të hajrit! - fliste duke lëviz kokën herë anash, herë poshtë e lart, ashtu si i vinte fjala.

- Mëhallët e fshatit janë bërë pikëepesë! Vetëm tri-katër familje janë ndihmuar me material ndërtimor, gati të gjithë janë në asistencë sociale apo kanë pensione të pleqërisë.

- Medet për ne ...

- Hallet e kësaj popullate të varfër janë të shumta: pa rrugë, ambulancë, shkollë...

- Po i rëndon edhe më shumë pasiguria, pasi janë në presion të vazhdueshëm nga xhandarmëria. Ata detyrohen të mbyllën në shtëpi pa rënë terri. Tokat e tyre të papunuara, të mbetura djerrina, vetëm i shikojnë prej së largu. Me këto kushte vështirë është të jetohet e të rrihet këtu. Vështirë është të përballohen këto vuajtje e ky mjerim! - i qajnë ata hallet në mes veti.

- Çka mund të bëjmë që t'i zgjidhim këto halle, vuajtje, probleme, mizori ...?! - kanë pyetur pas shumë takimeve që kanë mbajtur me autoritete të ndryshme.

-Por, nga e gjithë kjo, siç po shihet, s'ka asgjë! - thotë një nga ata, që sapo ishte kthyer nga pazari i së shtunës me një autobus nga qyteti.

Ana tjetër e kufirit është nën mbikëqyrjen e xhandarmërisë. Aty afër kufirit janë edhe tre kroje, prej të cilëve më parë furnizoheshin banorët. Ata kohë pas kohe edhe sot furnizohen me ujë, por me drojë të madhe. Pastaj edhe mulliri përdoret, por me frikë të madhe nga sjelljet dhe provokimet e xhandarmërisë.

Të gjitha këto bëjnë që popullata ta shpreh mllëfin dhe pakënaqësinë për këtë izolim të plotë. Por, asgjë nuk bën efekt...

Në këto vitet e pasluftës, banorët e pakët nuk kanë pasur rehati. Dhe kjo po bën që të ndërmarrin vendim unanim për t'u shpërngulur nga katundi.

- Jo, nuk ka mbetur tjetër, veç me ikën prej këtu! - i thanë njëri-tjetrit një natë pas darke.

- Nuk e kemi prej qejfit, por prej zori: për të mbijetuar skamjen, pasigurinë dhe të gjitha të këqija tjera...

- Këtu, së paku jemi në shtëpitë tona, por...

- Të gjithë kanë nevojë për ndihmë, po askush nuk ju ndihmon. Sa u përket kushteve në të cilat jetoni, ato nuk mund të krahasohen me asnjë vend tjetër në botë! - u thotë gazetarëve avokati i popullit me rastin e vizitës së tij.

“Shkolla rrezikohet të mbyllet fare!”, i rropatej nëpër kokë mendimi i mësuesit të vetëm të këtij fshati.

Ndarja nga poeti është një vegulli që sa herë të lexosh atë që ka krijuar në fondin e tij artistik, të rikujton portretin e tij të fuqishëm.

Për herë të parë që nga koha kur u hapën rrugët për qarkullim të automjeteve të udhëtarëve dhe mallrave nëpër Malësi të Karadakut, shumë njerëz kishin ngarendur me makina e me autobus. Të organizuar nga shoqatat e shkrimtarëve, artistëve dhe gazetarëve, që shkelën drejt vendlindjes së shkrimtarit për fëmijë, i cili me testament kishte lënë amanet që të varrosej në vendlindjen e tij. Shkuan atë ditë, jo vetëm ata që kishim lidhje me njerëzit e fshatit, por gjithë ata që kishim lidhje me poetin. Thjesht, për nder të atij që la vepër jetësore të shkruar. Për të satën herë shkelnim mbi atë baltë që ngjitej për këpucët e lustruara. Atëherë e pashë lumin e Llapushës, duke u derdhur mbi lumin e Bindit, siç e quante ai, sipas rrjedhës së tij në Bind. Shihet nga ana tjetër e tij, ngase si njëri nga ata që isha rritur pranë këtyre burimeve, i dhashë mendjes të kujtohem më shumë mallëngjim rrjedhës kah lahesha dhe peshkoja, ndërsa ngjitesha me makinë në atë përpjetën që për anash ishte thep i madh, të meremetuar tashmë nga udha e re. Në veturën e vendasit na shoqëronte njëri nga dramaturgët e rrallë që kishte dalë prej kësaj Gryke. Ai ishte miiku i poetit, regjisor, aktor, i cili jetonte në anën tjetër të lumit të Bindit, por jeta na kishte lidhur sikur mëllenjat e zeza, gjatë gjithë asaj të kaluare që po ikte me rrëmbim. Edhe pse shumëçka kishte ngelur vetëm në kujtesën tonë dhe përmes tyre imazhi po i formësonte vetëdijen e kalitur nëpër shekuj. Derisa neve të tjerëve që ishim aty në makinë mbresat na ndërliidhen edhe me gjithë atë që kishte mb-

etur, por edhe me të kaluarën dhe të tashmen e familjeve tona që i kishim shkelur ato vite të jetës nëpër atë vatër të zhuritura e të zbrazur prej andej, nga hallet e jetës dhe zullumi i pushtuesit.

Në zemër prapë ndjeva kujtimet si ringjalleshin, ndonëse shpeshherë e kishim shkelur atë vend poshtë e përpjetë. Kjo tokë, që ishte e pasur me burime tokësore dhe ujore, i jepte ngjyrë jetesës, si me rrugë e shtëpi. Ato i kisha parë si dekor në imazhet e shkrimtarit që po e përcillnim për të herë të fundit.

Sikur edhe ato valë e erëra, që binin në heshtje vetëm përgjatë Grykës të Kalaja, dhe atë gurgullimë të papushuar të Llapushës sime, së cilës ia kisha dëgjuar zërin dhe e kisha parë ëndërr më shpesh se gjithçka tjetër në jetën time.

Aty për aty mendova se kjo që po shihja ishte një përkijte mes vendbanimeve malore, i kushtëzuar nga ai imazhi i së kaluarës sonë, që sillej vërdallë në kokat tona. Ndonëse fare pa vërejtur se atë ditë kishin ngarendur edhe shumë të tjerë të ftuar dhe të paftuar. Një nga ata që po kthehej para me veturën e tij, ia bënte me dorë se varrimi nuk do të bëhet sonte, sepse është bërë shumë vonë... A do të varroset me ceremoni fetare apo si... Kortezi funeral po përcillej nga kolona e gjatë që kishte dalë nga kryeqyteti, ku po jetonte derisa ndërroi jetë nga një sulm në zemër.

U bë apo nuk u bë varrimi, po apo jo, sonte apo nesër, kurdoqoftë, ai sipas amanetit, do t'i rikthehet sërish tokës ku kishte lindur. Disa që po vinin prej andej, nuk po u bënte përshtypje prania jonë nga mërzia e nga përmallimi.

Sapo arritëm në katund, përpara nesh po hapej një portë ku disa njerëz na ftonin që të hynim brenda, ku ishte hapur konaku për kryeshnosh. Në një shtëpi gati gjysmë të rrënuar, ndonëse kaheër shihej se ishte braktisur nga banorët e saj. Fare pranë asaj Gurine shtrihej një ledinë përska

një dushkaje bingu, ku nuk mungonin dardhat dhe mollat e Kokes, me trup e degë gati të plakura, me plot gunga e gati të thara. Atëherë hetova besimin në vete se vërtet kishim arritur aty për ku ishim nisur nga qyteti në juglindje të vendit. Shumë prej tyre kishin ardhur në mënyrë të organizuar prej grupimeve e shoqatave dhe institucioneve publike të vendit për t'ia dhënë “lamtumirën” e fundit shkrimtarit, Hadit. Shikoja me radhë njerëzit e ardhur dhe ata të këtij fshati malor, ku ishim lindur e bërë gati burrë dhe së paku atëherë mblidheshim për “vdekje ose dasmë”. Këtë e kishim traditë të vjetër. Ato kujtime i sjell imazhi i formësuar në prozën tregimtare të shkrimtarit Hadi që po i kthehej vendlindjes së tij për të pushuar përgjithmonë aty.

Mes rreshtit lexohet njeriu i vërtetë i tij, ku i kishte hetuar aq ëmbël nëpër rreshtat e tregimeve në përmbledhjen” Vendlindja shihet në zemër”, saqë kur i lexoje të krijuarsh përshtypja se gjendesh në një kopsht përrallor perk-arshi Dardhishtës së tij, në të cilën gjendej ai. Duke kaluar nëpër degë të shkurreve, e ndjeja magjinë që bart ky vend, fuqishëm mëkon lartësia mbidetare e që forconte nga ai peizazh në prag të pranverës, stinës kanike që kultivon triumfin nëpërmjet mospërshtatjes dhe disharmonisë, si një kategori estetike mes imagjinatës krijuese të zërave të përumbura të meditimit, që ndjenin për humbjen e njeriut të penës.

Hadi, i lindur dhe i rritur në Rrezartë, e ka pas quajtur me ngulmim “Mullëz dhe ajkë margaritari” këtë vend të engjëjve, shumë kohë para se të rikthehej përjetësisht. Shkrimtar Haliçi, pa i mbushur të gjashtëdhjetat, mjerisht u kthye në arkivol, dhe u varros nën dardhë, ku i kishte ikur jeta tok me fëmijëri.

- Po e varrosim në Gurinën e tij të dashur, te Ara e Veselit! -iu tha dy djemve të vet shoqja e tij, Lydia.

Atij ia bënë varrin para shtëpisë në Gurinë, vend ky ku kishte lindur dhe ishte rritur me lojrat më të mira që i njo-hu bota e pasur shpirtërore e shkrimtarit. Edhe, z. Hadi, si shumë të tjerë, kishte pas lënë amanet me gojë: "Varrosë-mëni në Gurinë!". Me gjithë mallin e ndryshkur në shpirt për t'u rikthyer i gjallë që të jetoj aty përsëri, Zoti ia "pra-oi" lutjet që të ngurtësohet në Gurinë pas vdekjes. Zoti ia çoi në vend amanetin e tij të fundit.

-Tekefundit, nuk është i vetmi shkrimtar i dashuruar pas vendlindjes së tij! - i dolën si nga zemra fjalët z. Kukaj, njërit prej shkrimtarëve që kurrë nuk iu nda për së gjalli. Secili njeri prej Homerit e ka edhe Itakën e vet. - u tha z. Kukoj shokëve.

- Kokat janë edhe me emër simbolik, që është më shu-më sesa fshat! - plotësoi tjetri. - Këtu përkarshi shtrihet edhe Dardhishta e tij e dashur, pranë së cilës është një mal me lisa bingu. Me emrin Dardhishtë, shkrimtari i sapo va-rrosur ka edhe një vepër...

- Këtu nuk ka mbetur më askush! - thoshte shoku i tyre që po i përcillte si një ciceron i vërtetë, i cili i njihte në gi-shta shtigjet që çonin për andej, ku pushonte vuajtjet e tij shkrimtari i parë i kësaj treve.

Katundit të tij nuk i kishin mbetur më shumë se trembë-dhjetë shtëpi, me rreth pesëdhjetë banorë. Siç duket, pos të vdekurve, po i kthehen edhe të gjallët. Gjatë muajve të ve-rës i shtohen edhe dhjetëra sosh, për t'u bashkuar banorëve të mbetur në Dardhishtë.

Katundit po i vijnë edhe njerëzit e tjerë. Tashti po e për-cillnin një pesëdhjetë vjeçar për në banesën e fundit. Së paku me eshtrat e tyre donin t'i bënin nder këtij vendi. Të gjithë ata që po vdesin në luftë a në punë si dëshmorë, ma-rtirë, shkrimtarë, punëtorë e të tjerë, që kanë lindur apo janë me origjinë nga ky vend, kanë lënë amanet, që së pa-

ku eshtrat e tyre t'u prehen në këtë vend, prej ku janë shpërndarë si shkëndijat e strallit. Ata duan të kenë jetë të amshuar, aty, në vatrat e tyre.

Por, ditë për ditë është duke u shtuar edhe interesimi i të gjallëve që të kthehen për të pushuar apo jetuar në vendlindjen e tyre dhe të parëve të tyre. Jeta ka filluar të ndryshojë. Këtu funksionon edhe telefoni mobil, ka ujë të pijshëm dhe është shtruar me asfalt një pjesë e mirë e rrugës. Shtëpitë ekzistuese mund të rinovohen me pak investim dhe mund të shfrytëzohen për banim, madje është rritur edhe çmimi i tokës dhe i shtëpive. Shumë shtëpi janë të shkatërruara dhe disa prej tyre duken si të lëna shkret. Thonë se janë të shumtë ata që po kthehen për t'i renovuar apo renovuar për banim të përkohshëm.

- Atje shihet një fshat i vogël, ku nuk kanë mbetur më shumë se trembëdhjetë shtëpi, siç tregojnë shënimet! -thotë përfaqësuesi i Kokave.

- Dikur, para tri dekadave, ishte katundi më i banuar në zonën kufitare, me rreth pesë-gjashtëqind banorë dhe numëronte jo më pak se njëqind shtëpi. Treva malore e tyre figuron prej kohësh si atraksion turistik i Alpeve të Malësisë së Halëzezës. Gjendet jo më larg se njëzet kilometra në juglindje të qytetit, në një lartësi prej tetëqind metrash mbi nivelin e detit.

32.

Ditë e diel, kur kishim shkuar atje, edhe Mosi po kërkonte qershitë e sapo skuqura dhe dredhëzat e zverdhura.

Këtu pranvera gjithnjë vjen vonë.

Në këtë kohë nuk mungojnë as njerëzit që shkojnë për ta kërkuar atë stinë idhnake, atje lart mes majave të bjeshkës, qoftë edhe për t'i vizituar të vdekurit, që pushojnë në Rup përjetësisht në jetën e amshuar. Vizitorët zakonisht janë banorë të vendit, por nuk mungojnë edhe ata prej viseve të tjera.

Fëmijët kureshtarë ndalen, pushojnë, pyesin e freskohen. Arti ndalet pakëz te kroi i Sodës. Ai tjetri, i Haxhiut, përtej tij, në mes të katundit, Mosi freskohet dhe pi ujë të ftoftë te kroi i Haxhiut. Kështu, gazmor dhe duke biseduar ngjiten përpjetës rrugës së lakuar.

Në një lëndinë, te Roga e Vogël, disa të tjerë kuvendojnë për natyrën, peizazhin përrallor. Ata mendonin që në një të ardhme të afërm të ndërtojnë një lloj kamp-pushimi të vogël për verë. Një grup tjetër më larg, preferojnë të shkojnë edhe më lart, në zemër të Majëmalit.

Rruga për të dalë pastaj në Rup, të shpie kah objekti gjysmë i rrënuar i shkollës katërklasëshe. Aty gjenë vetëm mësuesin Shefa me disa nxënës. Pjesa e rrugës së mbetur, nëpër të cilin po shkonin tatëpjetës, ende nuk ishte shtruar as me rërë. Aty-këtu vëreheshin copa të gurëve të shtruar më herët. Më tutje, rrëzë kodrës mbi një bungishtë të dendur shkurresh e lisash, një udhë anësore e mbetur si ndonjë shteg i dhive, mund të largojë nga rruga me pluhur. Shumëkush e kishte më të preferuar të ecte në këmbë andej, për shkak të reve të pluhurit, të shkaktuar nga era që fryn pothuajse vazhdimisht në këtë anë.

- Je duke shkuar shumë lirshëm, o njeri! Është më mirë t'i mbash xhamat e makinës mbyllur! - i tha e shoqja, burrit të saj, që po e voziste makinën, derisa ajo po e mbyllte xhamin e prapëm, ku ishin edhe tre fëmijët e tyre. Duke ecur rrugës, e cila kryqëzohej rrallë me shtigje të tjera, takoje kalimtarë të ndryshëm. Shumica e banorëve të ven-

dbanimeve përreth katundit nuk zgjedhin as rrugën e lëndinës, as të lagjeve, por hapësirën e ndërmjetme, duke i marrë pyllit më shumë intimitet. Këtu në dimër, dilet me vështirësi, sidomos nga ana e pjesës lindore, por edhe nga ana e Kalasë.

- Vetëm verës këtu ka më shumë bukuri. - i tregon vëllai vëllait, të cilët kishin ardhur për t'i kaluar pushimet vjetore në vendlindje nga jashtë vendit, te ky katund, i kthyer në banorë mërgimtarësh.

- Doktor, i cili ishte larguar si fëmijë prej këtyre anëve, nga Kokrra e malit, për çdo vit vjen dimrit për të rrëshqitur me ski! - ai u tregoi fëmijëve që e kishin rrethuar fare pa e pyetur.

- E tërheq ky vend si të ishte sanatorium! - ia ktheu ai.

Ardhja këtu, e gjithë këtyre njerëzve, është e theksuar vetëm verës për shkak të konfiguracionit të fshatit. Veçanërisht në muajin korrik e gusht gjallërohet edhe më shumë me ndonjë festë dasmash e gazmendesh tradicionale, që organizohen nëpër shtëpi apo te “Sheshi i Valleve”. Aty priten edhe dasmorët për “vadën” e ndarë: për të marrë apo dhënë nuse. Mbahen e kujtohen ende festat e motmotit. Dita e Shën Gjergjit ishte festë me shume rite. Në mbremje ndezeshin zjarre rituale. Tërë ditën banorët mbledhnin lule e thurnin kurora. Njerëzit e shtëpisë lagen me "ujë pa folur", shilarthi (salanxhaku) i fëmijëve në pemë (apo dyer të oborrit), rite në ara e ndër bagëti për mbarësi. Natën e Shën Gjergjit, njerëzit lagen e stërpikin me ujë nga burimet e ftohta për shëndet, sa bëhen qull. Uji i njerit prej burimeve, i quajtur “Kroi i Katundit”, përdoret si ujë për kuzhinë dhe e bën çajin e luleve shumë të shijshëm. Edhe Shën Mitri ka ritet e veta. Shtëpitë-kulla janë të ndërtuara me gurë si në gjithë zonën e malësisë së Karadakut, me katet përdhese, ndërsa specialitetet më të preferuara janë

lakrori i gatuar me dy petë dhe flija e bërë me mazë qumështi, të fërguara me saç të nxehtë.

Trembëdhjetë shtëpi të reja janë restauruar gjatë viteve të fundit nga ata që punojnë jashtë. I kanë ndërtuar që t'i kalojnë pushimet në vendlindje. Pra, këto shtëpi dhe kjo hapësirë shfrytëzohet për turizëm familjar. Ka nga ata që preferojnë të kalojnë pushimet edhe dimrit, por vështirësitë që sjell bora, shpesh i bëjnë të pakalueshme rrugët për në Koka. Këta që dalin në këtë kohë janë të pasionuar pas gjahut dhe rrëshqitjes me ski. Këtu, në majat e malit të Halëzezës, bora shpesh nuk shkrihet deri në Shën Gjergj. Halliçi, ndjesë pastë, pak para se të vdiste ka paguar edhe një copë truall në një vend më të përshtatshëm sesa shtëpinë ku e kishte, për të bërë një shtëpi të re. Ka nga ata që duan të investojnë në ndërtimin e një hoteli alpik, me pishinë e verandë, por gjendja e papërcaktuar i ka bërë që të mos investojnë. Janë të ndrojtur për të derdhur shumta të majme parash të kursyera në kurbet. Dardhasit e duan më shumë katundin e tyre, por janë të stresuar nga gjendja e tanishme dhe nga lufta.

- Nuk duhet sot njeriu ta derdhë tjetërkund djersën e ballit, pos aty ku e derdhën gjakun denbabaden, djalë pas djalë! - tha Paja, që ishte më nostalgjik se të tjerët.

Plaku Isë, që është ndër më të moshuarit, duke treguar pjesë nga historia e katundit thotë se ky vendbanim nuk është shumë i vjetër. Sipas tij, fshati është themeluar dhe pastaj është shtuar prej të "ikurve të dalë maleve", kaçakëve të Kokave, të cilët përndiqeshin nga Serbia, nga vendi Klan, përtej Topalles. Këta ishin larguar më së shumti për arsye se nuk donin të konvertoheshin në fenë tjetër dhe ta njohin sundimin e të huajve. Sipas një të dhëne, emri vjen nga fisi, të cilët kishin ndihmuar shumë ushtrinë e Skënderbeut gjatë luftërave kundër turkut. Pas vdekjes së Skënde-

rbeut, disa nga ky fis, detyrohen të largohen nga vendi i tyre, për t'u vendosur këtu, por u detyruan, që për këtë vend, t'i paguajnë 33 dukat një kumarxhiu të shkuar në Shkup. Dhe nga ajo kohë quhet me këtë emër.

Vrioni, një tjetër folës, thotë se pas pushtimit të tokave arbërore nga ana e Turqisë, pjesëtarët e fisit janë shpërndanë në Itali e gjetiu, kurse disa kanë mbetur në Atdhe duke kërkuar strehim në stane dhe male.

Ndërsa Mat Koka, me origjinë shqiptare nga fisi koka, dëshmon se të dhënat historike flasin edhe për një vendbanim me të njëjtin emër, Koka në Fushë të Djegur të Arbërisë. Ai pohon se ai vendbanim është që nga koha e Skënderbeut

Në katundin Koka, në shekullin e kaluar, u hap shkolla e parë në turqisht nga hoxha mulla Isa. Aty privatisht mësohej edhe alfabeti shqip, kurse pas Luftës së Dytë Botërore hapet shkolla shqipe, për t'u ndërprerë pas një kohe. Gjatë viteve të fundit të shekullit XX mësimi rifilloi përsëri për fillestarë. Atëherë, Kokrra e malit i numëronte rreth njëqind shtëpi e mbi treqind frymë. Ata gjithnjë merreshin me blegtori, pemëtari dhe me shitjen e drunjve, me të cilën ishin marrë qysh kur ishin vendosur aty. Thuhet se në mal shkonin në karvane deri në dyzet gomarë, kuaj dhe mushka. Fshatarët armatoseshin mirë dhe pa aguar mësynin drejt pyjeve të zonave të Karadakut të Shkupit, të cilat vende ende ishin nën Peranorinë Osmane. Ishin edhe kultivues të mirë të pemëve, aq sa mbeti edhe shprehja e njohur: "Ai i ha dardhat verore, si me kanë i Dardhishtës". Për dardhat verore të vendlindjes ka shkruar tregimin e njohur shkrimtari, z. Hadi. Me mollë koke, me origjinën që ka, me të folmen, me veshjet, këngët e vallet tradicionale, me adetet e moçme etj. çdokund dhe në çdo vend, ai mburret...

Ndërtimi i shtëpive, odave, hambarëve, të kthyera kah juglindja është bërë me gurë e me dru bangu në gjithë katundin. Kanë një stili të përzier; të atij oriental dhe evropian, stil që mund të haset edhe në gjithë vendbanimet e tjera në Malësinë e Halëzezës deri në Shkup e në Shkodër.

Disa pamje të filmuara dhe fotografi të ruajtura, paraqesin ndërtimet e reja në katund. Kjo shihet edhe tek shtëpitë e ndërtuar me modesti, ndonëse shumë sosh janë përdhesë. Ato janë prej guri dhe druri me stolisje arkaike të gdhendura e të mbuluara me tjegulla të hirta, të pjekura në furrë prej ustallarëve të përmendur. Gurët e drurët e gdhendur të mjeshtëreve të Terzinjve i has kudo në këto shtëpi. Këto pamje të bukura dhe shumë tregime të mira, janë material i mirë për t'u treguar fëmijëve të lindur dhe rritur në perëndim, për origjinën e tyre dhe bukurinë e vendit tonë. Përkasshi janë majat më të larta, si: Maja e Zezë, ajo e Gorenit, e Sukës si dhe Maja më e lartë e Sharrit, që ende në këto ditë vere është e veshur me borë. Azganit i shpërfaqej në kujtesë imazhi që bie nga andej. Katundi ishte në një pike-shikim të një vendbanim të vendosur midis maleve të Malësisë dhe me një bukuri të rrallë natyrore, pranë lumit Llapusha që është degë e lumit Bindi. Jo fort larg nga aty, shtrihen vendbanimet e moçme dardano-ilire, si tumat, Kalaja me largësi pesë kilometra në juglindje të kazasë dhe në një lartësi mbi detare tetëqind kilometra. Vendbanimet, ndonëse të kthyera kah veriu, ku janë përballur prore me rryma të ftohta edhe në verë, e posaçërisht me dimra të acartë, të cilët ta djejin datën.

Imazhi i pashlyeshme, që sa here më përthehen ndër duar më ngelin si ajri i pastër në këto vise malore. Humbëm token nënkëmbë rrëpshqitem përtej maleve edhe nuk i humbëm shpresat e prapë u kthyem në vatrat tona. Humbësi i humb të gjitha.

Fituesi fiton gjithçka, edhe të humburen si hije e ngjallë. Mbi kokat tona qëndron fuqishëm edhe udhërrëfyesëm lartësohet hija e plisi i Azganit si hija e lisit na dëfton perms ylber me shtatë ngjyra, përtej shtatë maleve e kodrave trupon si vetëtimë përshkon vijen e horizontit me përjetësi shkëlqen portreti i tij, mbi ato rrasa guri shkëlqen.

Mali na qëndron me klimë shumë të shëndetshme për pushime, për zhvillimin e sporteve verore e dimërore, sidomos për atletë e alpinistë. Në këto vise malore rriten burra shtathedhur e hijerëndë e femra të bukura e të fisme. Gjelbërimi dhe freskia e ditëve të verës, por dhe dimri me shumë borë, ujëra të pasura me rënie të lirë, e bën vend të preferuar për të gjitha stinët e vitit. Midis burimeve të shumta e krojeve, në këtë rrugë që përshkohet për andej është edhe uji termal i quajtur “Banja”, që shërben për shërimin e reumës, sëmundjeve të lëkurës, etj. I pushojnë gjithësecilit sytë në bukurinë e kësaj ane malore, që frekuentohet nga e rruga e asfaltuar. Rrugët trikatër kilometrash, që lidhin fshatrat me asfaltin janë të shtruara me zhavorr. Këto pasuri dhe këto pamje janë dhuratë e natyrës... Anasit janë shumë mikpritës. Disa ende nuk kanë idenë për të bërë diçka, sikur moti që kanë qenë hanet. Tash në vend të tyre mund të ndërtohen motele, restorante apo bujtina. Kjo për arsye se është interesimi për turistë, të cilët ditëve të verës ndërtojnë kampingje për t’i kaluar pushimet në verandën malore... Jeta vazhdon.

- Kur po ktheheshim prej andej, - i tha Genta, vëllait të saj Fitit, - sytë na pushojnë vetëm atje në atë natyrë me plot imazhe të ngrira në kujtesë. Larg sysh nuk mungojnë të lehurat e qenve, shpendkeqve, ritet e ritmeve të këngëve, vajet, ndjenjat mes mitit, realitetit e legjendave vegullojnë. Banorët e kësaj nahije, dikur bënë punët e tokës

dhe ruajtjen bagëtime, ata e bënin përmes rrogëtarëve të paguar si stinor, nga Shën Gjergji e deri në Shën Mitër. Udha e kalldremit quhet edhe si “Udhë e Bullgarit”. Rrugët e reja të shtruara me rrëzë, krojet e shumta që burojnë rrëzë e maje kodrës, ofiçina e usta Hasnit, punëtorja e farkëtarit Çelik Klani për mprehjen e sëpatave, honet dhe shitorja tregtare e Orionit, që punonte deri në fillim të viteve të fundit, ishin gjëra të shkruara në një fletore shënimesh që janë mbledhur prej një monografi të katundit. Sapo ikim prej andej, pluhuri dhe e kaluar mbetej përlesh rrugës, ndërsa një nga ato shqipet si pjatat astronomike fluturuese, si banore e fundit na printe para nesh. Ishte dhe mbetet vendi i tyre. Jeta troket sërish në dyert e ardhmërisë...

Azgani kishte një kod që pëshpëriste në mes buzëve të gojës së tij: Sezam, sezam, sezam,... për t’i hapur dyertë e së ardhmës.

Fund.

NIJAZI RAMADANI
“IMAZHI I NGRIRË”

SHB “RRJEDHA”
Prishtinë, 2012

Përgatitja artistike dhe kompjuterike:
Gramoz Kokaj & Jeton Mehmeti

Katalogimi në botim – (CIP)
Biblioteka Kombëtare dhe Universitare e Kosovës

821.18-31

Ramadani, Nijazi

Imazhi i ngrirë : (roman) / Nijazi
Ramadani. - Gjilan : Rrjedha, 2010. - 160 f. ;
21 cm.

ISBN 978-9951-453-07-3